К. Маркс

КРИТИКА ГОТСКОЙ ПРОГРАММЫ

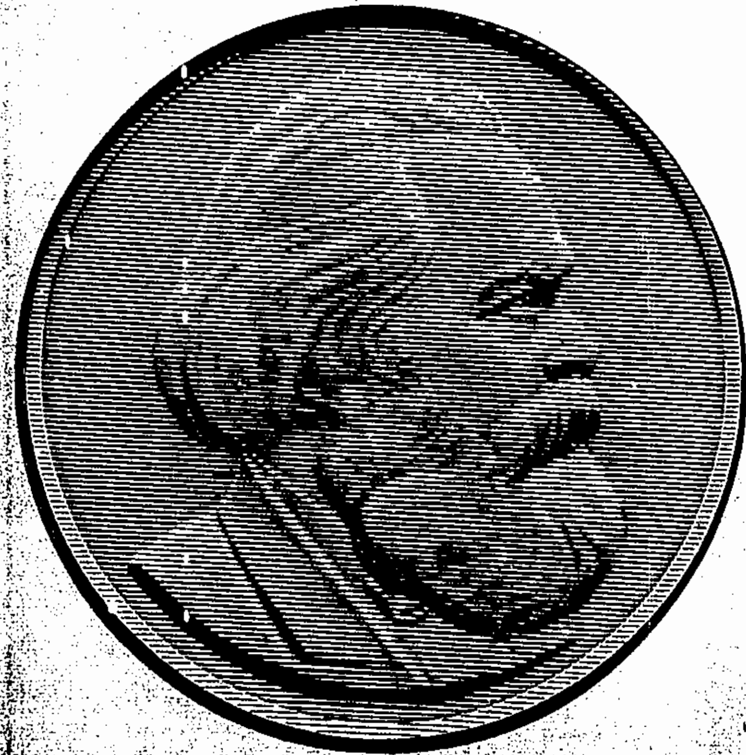
на языке гуджарати

K. Marx

CRITIQUE OF THE GOTHA PROGRAMME

in Gujarati

ગોથા કાર્યક્રમની મીમાંસા

દુનિયાના કામદારો, એક થાઓ!

કાર્લ માર્ક્સ
ગોથા કાર્યક્રમની મીમાંસા

પ્રગતિ પ્રકાશન
મોસ્કો

અનુવાદ — અતુલ સવાણી

સોવિયેત સંઘમાં મુદ્રિત

M 0101010000—223 / 014(01)—84 298—84

પ્રકાશકો તરફથી

માર્ક્સની કૃતિ 'ગોથા કાર્યક્રમની મીમાંસા'માં જર્મન કામદાર પાર્ટીના કાર્યક્રમના ખરડા વિશે ટીકાત્મક વિચારો રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. એ ખરડો બે જર્મન કામદાર પાર્ટીઓની — જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી કામદાર પાર્ટી (આઇઝેનાખપંથીઓ) અને તકવાદી જર્મન કામદાર મંડળની (લાસાલપંથીઓ) — સંયુક્ત કૉંગ્રેસ માટે ઘડવામાં આવ્યો હતો.

એ ખરડામાં ગંભીર ભૂલો હતી અને સિદ્ધાંતની બાબતમાં લાસાલપંથની તરફેણમાં ઢીલાશ રાખવામાં આવી હતી. એ ખરડો ૧૮૭૫ના મે મહિનામાં ગોથામાં સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો અને આગળ જતાં ગોથા કાર્યક્રમના નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

માર્ક્સ અને ઍંગેલ્સે એ બે પાર્ટીઓના એકીકરણના ખ્યાલને બહાલી આપી પરંતુ લાસાલપંથીઓની જોડે વૈચારિક તડજોડને ધુતકારી કાઢી અને તેની વેધક ટીકા કરી.

'ગોથા કાર્યક્રમની મીમાંસા' કૃતિમાં માર્ક્સે વૈજ્ઞાનિક સામ્યવાદના મહત્ત્વના સવાલો વિશે ઘણા વિચારો રજૂ કર્યા છે, દાખલા તરીકે સમાજવાદી ક્રાંતિ, સર્વહારા વર્ગની સરમુખત્યારી, મૂડીવાદમાંથી સામ્યવાદમાં સંક્રમણનો ગાળો, સામ્યવાદી સમાજના બે તબક્કાઓ, સમાજવાદમાં સામાજિક પેદાશનું ઉત્પાદન અને વહેંચણી, તેમ જ સામ્યવાદનાં મુખ્ય લક્ષણો, સર્વહારા વર્ગીય આંતરરાષ્ટ્રવાદ તથા કામદાર વર્ગની પાર્ટી.

લેનિને લખ્યું છે કે માર્ક્સની કૃતિ 'ગોથા કાર્યક્રમની મીમાંસા'માં કરવામાં આવેલા નિરૂપણનું મહત્ત્વ એ હકીકતમાં છે કે તેમાં ભૌતિકવાદી દ્વંદ્વવાદની, વિકાસના સિદ્ધાંતની, રૂપરેખા આપવામાં આવી છે અને બતાવવામાં આવ્યું છે કે સામ્યવાદનો ઉદય મૂડીવાદમાંથી થાય છે.

'ગોથા કાર્યક્રમની મીમાંસા' કૃતિને પહેલી વાર ઍંગેલ્સે ૧૮૯૧માં, જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદના તકવાદી આગેવાનોના વિરોધ છતાં, પ્રગટ કરી હતી.

તેનું પ્રકાશન જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદના સૈદ્ધાંતિક મુખપત્ર «*Die Neue Zeit*»માં (નવયુગ) ઍંગેલ્સની પ્રસ્તાવના સાથે થયું હતું.

ઍંગેલ્સે 'ગોથા કાર્યક્રમની મીમાંસા'ના પ્રકાશનમાં, એ વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતો માર્ક્સનો બ્રાક્કેને સંબોધિત, ૧૮૭૫ના મેની પાંચમી તારીખનો, પત્ર સામેલ કર્યો હતો.

આ પુસ્તકમાં ઍંગેલ્સનો બેબેલને સંબોધિત, ૧૮૭૫ના માર્ચની ૧૮-૨૮ તારીખનો પત્ર તેમ જ કાઉત્સ્કીને સંબોધિત, ૧૮૯૧ના ફેબ્રુઆરીની ૨૩મી તારીખનો પત્ર પણ સામેલ કરવામાં આવ્યા છે કારણ કે તેઓ માર્ક્સની કૃતિ 'ગોથા કાર્યક્રમની મીમાંસા' સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

અનુક્રમણિકા

ફ્રેડરિક ઍંગેલ્સની પ્રસ્તાવના ૭
કાર્લ માર્ક્સ. વિલ્હેલ્મ બ્રાક્કેને પત્ર, ૫ મે, ૧૮૭૫ . . . . . ૯
કાર્લ માર્ક્સ. જર્મન કામદાર પાર્ટીના કાર્યક્રમ વિશે નોંધો ૧૧
૧ . . . . . ૧૧
૨ . . . . . ૨૩
૩ . . . . . ૨૫
૪ . . . . . ૨૬
ફ્રેડરિક ઍંગેલ્સ. બેબેલને પત્ર, ૧૮-૨૮ માર્ચ, ૧૮૭૫ . . . . . ૩૩
ફ્રેડરિક ઍંગેલ્સ. કાઉત્સ્કીને પત્ર, ૨૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૧ . . . . . ૪૧
ટિપ્પણીઓ ૪૫
નામ નિર્દેશિકા ૫૨

ફ્રેડરિક ઍંગેલ્સની પ્રસ્તાવના[1]

અહીંયાં પ્રગટ કરવામાં આવતી — બ્રાક્કેને સંબોધિત પત્ર તેમ જ કાર્યક્રમના ખરડાની મીમાંસાને આવરી લેતી — હસ્તપ્રત ૧૮૭૫માં ગોથાની એકતા કૉંગ્રેસથી થોડા વખત પહેલાં બ્રાક્કેને એવા હેતુએ મોકલવામાં આવી હતી કે તે ગેઇબ, આઉઅેર, બેબેલ, અને લીબ્કનેખ્તને પહોંચાડવામાં આવે અને પછી માર્ક્સને પરત કરવામાં આવે. હાલ્લેની પાર્ટી કૉંગ્રેસે[2] ગોથા કાર્યક્રમની ચર્ચાને પાર્ટીની વિષયસૂચિમાં સામેલ કરી છે એટલે ચર્ચા જોડે સંબંધ ધરાવતા મહત્ત્વના, કદાચ સૌથી વધારે મહત્ત્વના, આ દસ્તાવેજને હું પ્રગટ ન કરું તો બાબતને દબાવી દેવાનો અપરાધી બનું.

પરંતુ હસ્તપ્રતનું બીજું અને વધારે દૂરગામી મહત્ત્વ પણ છે. લાસાલે પોતાની ચળવળમાં છેક આરંભથી જ અપનાવેલા ધોરણના સંબંધમાં તેના આર્થિક સિદ્ધાંતો તેમ જ કાર્યનીતિ વિશે, બન્ને બાબતો વિશે, માર્ક્સનું વલણ અહીંયાં પહેલી જ વાર સ્પષ્ટ અને દૃઢ રૂપમાં રજૂ થયું છે.

અહીંયાં કાર્યક્રમના કાચા ખરડાનું પૃથક્કરણ જે સખત નિષ્ઠુરતાથી કરવામાં આવ્યું છે અને જે બેરહમીથી તેનાં પરિણામોની રજૂઆત કરવામાં આવી છે તથા ખરડાની ખામીઓને ઉઘાડી પાડવામાં આવી છે — એ બધું આજે, પંદર વર્ષ પછી, મનદુખ પેદા કરે એવી શક્યતા નથી. વિશિષ્ટ લાસાલપંથીઓ તો હવે કેવળ પરદેશોમાં જ છૂટાછવાયા ભંગારના રૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને હાલ્લેમાં ગોથા કાર્યક્રમને તેના સર્જકોએ પણ તદ્દન અપૂરતા કાર્યક્રમ તરીકે તજી દીધો હતો.

તેમ છતાં, મેં અમુક આકરા વ્યક્તિગત નિર્દેશો અને મૂલ્યાંકનો મને જ્યાં બિનમહત્ત્વનાં લાગ્યાં ત્યાંથી હઠાવી દીધાં છે અને તેમની જગ્યાએ ટપકાં મૂક્યાં છે. માર્ક્સે હસ્તપ્રત આજના સમયમાં પ્રગટ કરી હોત તો પોતે પણ એમ જ કર્યું હોત. કેટલાક ફકરાઓમાં ભાષાનું ઝનૂન બે સંજોગોને કારણે ઉશ્કેરાયેલું હતું. પહેલી વાત એ કે માર્ક્સ અને હું બીજા કોઈ આંદોલન કરતાં

જર્મન આંદોલન સાથે વધારે નિકટતાથી સંકળાયેલા હતા, એટલે કાર્યક્રમના ખરડામાં વ્યક્ત થયેલું શંકારહિત પ્રતિગામી કદમ જોઈને અમને ખાસ બેચેની ચોક્કસ થાય જ. અને બીજી વાત એ કે એ વખતે, ઈન્ટરનૅશનલની હેગ કૉંગ્રેસ[3] પછી માંડ બે વરસે, અમે બાકૂનિન અને તેના અરાજકતાવાદીઓની સામે એકદમ જોરદાર સંઘર્ષ લડી રહ્યા હતા, જર્મનીના કામદાર આંદોલનમાં જે કંઈ બનતું તે બધાને માટે તેઓ અમને જવાબદાર ગણાવતા હતા, એટલે અમારે ધારણા રાખવી જ પડેલી કે એ કાર્યક્રમના ગુપ્ત જનક હોવાનું આળ પણ અમારે માથે લાદી દેવામાં આવશે. એવી બધી ગણતરીઓ હવે અસ્તિત્વમાં નથી અને એટલે સંબંધિત ફકરાઓની કશી જરૂર નથી.

વળી પ્રકાશન કાનૂનમાંથી ઊભાં થતાં કારણોસર અમુક વાક્યોને ખાલી ટપકાંથી નિર્દેશિત કરવામાં આવ્યાં છે. મારે જ્યાં વધારે હળવા શબ્દોની પસંદગી કરવી પડી છે ત્યાં તેમને ચોરસ કૌંસમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. એ સિવાય વાચનાને અહીંયાં મૂળના એક એક શબ્દ મુજબ ફરી રજૂ કરવામાં આવી છે.

લંડન, ૬ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૧

ફ્રેડરિક એંગેલ્સ

૧૮૯૦-૯૧માં *«Die Neue Zeit»*
સામયિકના પ્રથમ ગ્રંથના
૧૮મા અંકમાં પ્રકાશિત

કાર્લ માર્ક્સ

વિલ્હેલ્મ બ્રાકેને પત્ર

લંડન, ૫ મે, ૧૮૭૫

પ્રિય બ્રાકે,

એકતા કાર્યક્રમના સંબંધમાં નીચેની ટીકાત્મક નોંધો તમે વાંચી લો પછી મહેરબાની કરીને ગેઈબ તથા આઉએરને તેમ જ બેબેલ તથા લીબ્કનેખ્તને પરીક્ષણ માટે મોકલી આપજો. હું બેહદ કામમાં રહું છું અને ડૉક્ટરોએ મારે માટે બાંધેલી કામની મર્યાદાઓને મારે બહુ વધારે તોડવી પડે છે. એટલે આટલું લાંબું નીરસ લખાણ લખવામાં મને "ખુશી" તો કોઈ રીતે નહોતી જ થઈ. પરંતુ તે જરૂરી હતું, જેથી આગળ જતાં મારા તરફથી ઉઠાવવામાં આવનારાં કદમોની બાબતમાં પાર્ટીની અંદરના આપણા મિત્રોને ગેરસમજણ ન થાય. આ લખાણ તેમને માટે લખવામાં આવ્યું છે. એકતા કૉંગ્રેસ ભરાઈ જાય પછી એંગેલ્સ અને હું એવા મતલબનું ટૂંકું નિવેદન પ્રગટ કરીશું કે અમારું ધોરણ સિદ્ધાંતોના ઉલ્લેખિત કાર્યક્રમથી તદ્દન વેગળું છે અને અમારે એ કાર્યક્રમ જોડે કશો જ સંબંધ નથી.

એમ કરવું અનિવાર્ય છે કારણ કે કહેવાતી આઈઝેનાખ પાર્ટીના[4] આંદોલનને અમારા તરફથી ગુપ્ત માર્ગદર્શન અપાતું હોવાનો ખ્યાલ, તદ્દન ગલત ખ્યાલ, પરદેશોમાં ફેલાયેલો છે અને પાર્ટીના દુશ્મનો તેને ભારે જોમથી પોષી રહ્યા છે. તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા એક રૂસી પુસ્તકમાં[5] બાકૂનિન, દાખલા તરીકે, કેવળ એ પાર્ટીના બધા કાર્યક્રમો વગેરે માટે જ નહિ પરંતુ લોક પાર્ટી[6] સાથે લીબ્કનેખ્તના સહકારના પહેલા દિવસથી જ તેણે ઉઠાવેલા દરેક કદમ માટે પણ, હજી મને જ જવાબદાર ગણાવે છે.

એ ઉપરાંત, મારી ફરજ છે કે મારા ખ્યાલ મુજબ પાર્ટીને હતાશામાં ધકેલી દેતા એકદમ વાંધાજનક કાર્યક્રમને હું માન્યતા ન આપું, કુનેહભરી ચુપકી સેવીને પણ ન આપું.

ખરા આંદોલનનું દરેક કદમ ડઝન જેટલા કાર્યક્રમોથી વધારે મહત્ત્વનું હોય છે. એટલે, જો આઈઝેનાખ કાર્યક્રમથી **આગળ** જવાનું શક્ય ન હોય — અને એ વખતના સંજોગો આગળ જવાની છૂટ નહોતા આપતા — તો ખાલી

2—2256

સહિયારા દુશ્મનની સામે કદમ ઉઠાવવા પૂરતી સમજણ કરી લેવી જોઈતી હતી. પરંતુ સિદ્ધાંતોનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢીને (સહિયારી પ્રવૃત્તિના સારા એવા ગાળા દરમિયાન તેની તૈયારી થાય ત્યાં સુધી તેને ઘડવાનું મુલતવી રાખવાને બદલે) તો આખી દુનિયાની સામે સીમાસ્તંભો રજૂ કરી દેવામાં આવે છે અને દુનિયા તેના આધારે પાર્ટીના આંદોલનના સ્તરનું માપ કાઢે છે.

લાસાલપંથી[7] આગેવાનો આવ્યા કારણ કે સંજોગોએ તેમને એવી ફરજ પાડી. જો તેમને અગાઉથી જણાવી દેવામાં આવ્યું હોત કે સિદ્ધાંતો વિશે રકઝક થવાની છે તો તેમને પ્રવૃત્તિના કાર્યક્રમથી અથવા સહિયારી પ્રવૃત્તિ માટે સંગઠનની યોજનાથી સંતોષ માની લેવો **પડયો** હોત. તેને બદલે, તેમને આદેશો હાથમાં લઈને આવવાની છૂટ આપવામાં આવે છે, એ આદેશોને બંધનકારી માની લેવામાં આવે છે, અને એ રીતે એવા લોકોનું બિનશરતી શરણું લેવામાં આવે છે કે જેમને પોતાને મદદની જરૂર છે. અધૂરામાં પૂરું, એ લોકો **તડજોડની કૉંગ્રેસ પહેલાં** કૉંગ્રેસ ભરે છે, પરંતુ અહીંયાં પોતાની પાર્ટીની કૉંગ્રેસ બધું પતી ગયા પછી ભરવામાં આવે છે. તેમાં બધી ટીકાને રૂંધી નાખવાની અને ખુદ પોતાની પાર્ટીને વિચાર કરવાની તક ન આપવાની મંછા દેખીતી છે. પોતાને ખબર હોય છે કે એકીકરણની ખાલી હકીકત જ કામદારોને સંતોષ આપે છે, પરંતુ એમ માની લેવામાં ભૂલ છે કે અલ્પજીવી સફળતાની કિંમત વધારે પડતી નથી ચૂકવવામાં આવી.

બાકીના સંબંધમાં કહેવું પડે કે લાસાલપંથીઓ માટે જે બાબતો નિષ્ઠાની છે તેમને કાર્યક્રમમાં પુનિત બનાવી દેવામાં આવી છે, પરંતુ એ સિવાય પણ કાર્યક્રમ સાવ નકામો છે.

'મૂડી'ની ફ્રેંચ આવૃત્તિના છેલ્લા ભાગો હું તમને નજીકના ભવિષ્યમાં મોકલીશ. ફ્રેંચ સરકાર તરફથી પ્રતિબંધને લીધે મુદ્રણ સારા એવા વખત સુધી બંધ રહ્યું હતું, પરંતુ હવે આ અઠવાડિયામાં કે આવતા અઠવાડિયાની શરૂઆતમાં તૈયાર થઈ જશે. તમને અગાઉના છ ભાગ મળી ગયેલા ને? મને બેર્નહાર્ડ બેક્કેરનું **સરનામું** મોકલજો. મારે છેલ્લા ભાગો[8] એમને પણ મોકલવાના છે.

«Volksstaat»[9]ની પુસ્તકોની દુકાનની કામ કરવાની રીતો અજબ છે. દાખલા તરીકે, 'કોલોનનો સામ્યવાદી મુકદ્દમો'ની નકલ મને આ ઘડી સુધી નથી મોકલવામાં આવી.

ઊંડા આદર સાથે,
તમારો
કાર્લ **માર્ક્સ**

કાર્લ માર્ક્સ

જર્મન કામદાર પાર્ટીના કાર્યક્રમ વિશે નોંધો

૧

૧. "શ્રમ સમગ્ર સંપત્તિ અને સમગ્ર સંસ્કૃતિનો સ્રોત છે, અને ઉપયોગી શ્રમ માત્ર સમાજમાં તથા સમાજની મારફત જ શક્ય છે, એટલે શ્રમની નીપજ અણઘટ રૂપમાં સમાન અધિકારના આધારે સમાજના સઘળા સભ્યોની માલિકીની છે."

ફકરાનો **પહેલો ભાગ**: "શ્રમ સમગ્ર સંપત્તિ અને સમગ્ર સંસ્કૃતિનો સ્રોત છે."

શ્રમ સમગ્ર સંપત્તિનો **સ્રોત નથી. પ્રકૃતિ** શ્રમના જેટલા જ પ્રમાણમાં ઉપયોગ-મૂલ્યોનો (અને ઉપયોગ-મૂલ્યો એટલે જ ભૌતિક સંપત્તિ) સ્રોત છે, અને ખુદ શ્રમ પ્રકૃતિના બળની, માનવીય શ્રમશક્તિની, અભિવ્યક્તિ છે. ઉપરનું વાક્ય બધી બાળપોથીઓમાં જોવા મળે છે અને એટલા અર્થ **પૂરતું** ખરું છે કે શ્રમ તેની જોડે સંકળાયેલી વસ્તુઓ તથા ઓજારો થકી કરવામાં આવે છે. પરંતુ એવાં મૂડીવાદી વાક્યોને જે **સંજોગો** એકલા જ અર્થ આપતા હોય છે તેમને ચુપચાપ અવગણવાની બાબત સમાજવાદી કાર્યક્રમમાં ન ચલાવી લેવાય. માનવી પ્રકૃતિના, શ્રમનાં તમામ ઓજારો તથા વસ્તુઓના પ્રાથમિક સ્રોતના, સંબંધમાં આરંભથી જ માલિક જેવું વર્તન કરતો હોય છે, તેને પોતાની માલિકીની ગણતો હોય છે, એટલે તેનો શ્રમ ઉપયોગ-મૂલ્યોનો, એ કારણે સંપત્તિનો **પણ**, સ્રોત બને છે. મૂડીવાદીઓ શ્રમમાં **અતિપ્રાકૃતિક સર્જનાત્મક શક્તિના** ખોટા આરોપણ માટે બહુ સબળ કારણો ધરાવે છે કેમ કે શ્રમનો આધાર પ્રકૃતિ ઉપર હોવાની હકીકતમાંથી, ચોક્કસ રૂપે એ હકીકતમાંથી, ફલિત થાય છે કે પોતાની શ્રમશક્તિ સિવાય બીજી કશી મિલકત ન ધરાવતા ઇન્સાનને સમાજ અને સંસ્કૃતિના સઘળા સંજોગોમાં એવા બીજા ઇન્સાનોનો ગુલામ બની રહેવું પડે કે જેઓ શ્રમના ભૌતિક સંજોગોના સ્વામીઓ બની બેઠા હોય.

એ ઇન્સાન માત્ર પેલા બીજા ઇન્સાનોની પરવાનગીથી જ કામ કરી શકે, એટલે માત્ર તેમની પરવાનગીથી જ જીવી શકે.

હવે આપણે વાક્યને તે જેવી રીતે ખડું છે, અથવા સમજો કે લંગડાય છે, એવી જ સ્થિતિમાં રહેવા દઈએ તો કેવા નિષ્કર્ષની ધારણા રાખી શકાય? દેખીતી રીતે આવા નિષ્કર્ષની:

"શ્રમ સમગ્ર સંપત્તિનો સ્રોત છે એટલે સમાજમાં કોઈ માણસ સંપત્તિને શ્રમની પેદાશ સિવાય બીજા કશા રૂપમાં હડપ ન કરી શકે. એટલે જો તે પોતે કામ ન કરતો હોય તો બીજા લોકોના શ્રમના આધારે જીવતો હોય, અને પોતાની સંસ્કૃતિ પણ બીજા લોકોના શ્રમના ભોગે હાંસલ કરતો હોય."

તેને બદલે **"અને... એટલે"**ના શાબ્દિક રિવેટ મારફત બીજું વિધાન એવા ઇરાદે ઉમેરવામાં આવ્યું છે કે નિષ્કર્ષ પહેલા વિધાનમાંથી નહિ પરંતુ એ બીજા વિધાનમાંથી કાઢવામાં આવે.

ફકરાનો બીજો ભાગ: "ઉપયોગી શ્રમ માત્ર સમાજમાં અને સમાજની મારફત જ શક્ય છે."

પહેલા વિધાન મુજબ શ્રમ સમગ્ર સંપત્તિનો અને સમગ્ર સંસ્કૃતિનો સ્રોત હતો, એટલે શ્રમ વગર કોઈ જાતનો સમાજ શક્ય જ નથી. હવે આપણને એથી ઊલટી વાત જાણવા મળે છે કે કોઈ જાતનો "ઉપયોગી" શ્રમ સમાજ વગર શક્ય નથી.

એવી જ રીતે કહી શકાયું હોત કે માત્ર સમાજમાં જ નકામો શ્રમ અને સામાજિક દૃષ્ટિએ હાનિકારક શ્રમ પણ લાભદાયક કારોબારની શાખા બની શકે, માત્ર સમાજમાં જ આળસુ રહીને જીવી શકાય, વગેરે વગેરે—ટૂંકમાં કહીએ તો એવી જ રીતે રુસોના સમગ્ર લખાણની નકલ કરી શકાઈ હોત.

અને "ઉપયોગી" શ્રમ એટલે શું? ચોક્કસ કેવળ એવો શ્રમ કે જે વાંછિત ઉપયોગી પરિણામ પેદા કરે. પથ્થર વડે જનાવરને મારી નાખનારો, ફળો વીણનારો, વગેરે કરનારો જંગલી—અને માનવી વાનર મટી ગયો ત્યાર પછી જંગલી હતો—"ઉપયોગી" શ્રમ કરે છે.

ત્રીજો ભાગ. નિષ્કર્ષ: "અને ઉપયોગી શ્રમ માત્ર સમાજમાં તથા સમાજની મારફત જ શક્ય છે એટલે શ્રમની નીપજ અણઘટ રૂપમાં સમાન અધિકારના આધારે સમાજના સઘળા સભ્યોની માલિકીની છે."

મઝાનો નિષ્કર્ષ! જો ઉપયોગી શ્રમ માત્ર સમાજમાં તથા સમાજની મારફત જ શક્ય હોય તો શ્રમની નીપજ સમાજની માલિકીની હોય—અને વ્યક્તિગત

કામદારને તેમાંથી માત્ર એટલું જ મળે છે કે જે શ્રમની "શરત" ને, સમાજને, જાળવી રાખવા માટે જરૂરી ન હોય.

હકીકતમાં, કોઈ ચોક્કસ સમયે **પ્રવર્તિત સમાજની સ્થિતિના સમર્થકો** આ વિધાનનો ઉપયોગ બધો વખત કરતા રહ્યા છે. પહેલાં સરકાર અને તેને વળગેલા સર્વકંઈના તકાદા આવે છે કારણ કે સરકાર સામાજિક વ્યવસ્થાની જાળવણી માટેનું સામાજિક સંઘટન હોય છે, પછી ખાનગી મિલકતના જુદા જુદા પ્રકારોના તકાદા આવે છે કારણ કે ખાનગી મિલકતના જુદા જુદા પ્રકારો સમાજના પાયાઓ હોય છે, વગેરે. સાફ જોવા મળે છે કે એવાં પોકળ વાક્યોને મરજી પડે તેમ વાળી તથા મચડી શકાય.

ફકરાના પહેલા અને બીજા ભાગ વચ્ચે માત્ર નીચેના શબ્દોમાં જ કશુંક બુદ્ધિગમ્ય જોડાણ છે:

"શ્રમ સંપત્તિનો અને સંસ્કૃતિનો સ્રોત માત્ર સામાજિક શ્રમ તરીકે જ, અથવા એ જ વાત કે 'સમાજમાં તથા સમાજની મારફત', બને છે".

આ નિર્વિવાદ રીતે સાચું છે કેમ કે અલગ અલગ શ્રમ (તેના ભૌતિક સંજોગો પૂર્વધારિત) ઉપયોગ-મૂલ્યો પેદા કરી શકે પરંતુ સંપત્તિ કે સંસ્કૃતિનું સર્જન ન કરી શકે.

પરંતુ આ બીજું વિધાન પણ એટલું જ નિર્વિવાદ છે:

"જેટલા પ્રમાણમાં શ્રમ સામાજિક રૂપે વિકસે અને એ રીતે સંપત્તિનો તથા સંસ્કૃતિનો સ્રોત બને એટલા પ્રમાણમાં કામદારોની અંદર ગરીબી તથા કંગાલિયત અને બિનકામદારોની અંદર સંપત્તિ તથા સંસ્કૃતિ વિકસે."

અત્યાર સુધીના સમગ્ર ઇતિહાસનો નિયમ એવો છે. એટલે અહીંયાં "શ્રમ" અને "સમાજ" વિશે સામાન્ય વાક્યો રજૂ કરવાને બદલે જરૂર તો વાસ્તવિક રૂપમાં સાબિત કરી દેવાની હતી કે એ સામાજિક શાપને ખતમ કરી નાખવાનું કામદારો માટે શક્ય અને ફરજિયાત બનાવે એવા ભૌતિક વગેરે સંજોગો વર્તમાન મૂડીવાદી સમાજમાં આખરે કેવી રીતે પેદા થઈ ગયા છે.

પરંતુ હકીકતમાં તો શૈલી તથા અંતરાર્થની બાબતમાં ગોટાળિયો આખો ફકરો માત્ર એવા ઇરાદે ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે કે "શ્રમની અણઘટ નીપજ"ના લાસાલપંથી સંકેતશબ્દોને પાર્ટીના ધ્વજમાં સૌથી ઉપર સૂત્ર તરીકે અંકિત કરી દેવામાં આવે. "શ્રમની નીપજ", "સમાન અધિકાર", વગેરેની છણાવટ હું આગળ જતાં કરીશ કારણ કે થોડાઘણા જુદા રૂપમાં એ જ વાત આગળ ફરી આવે છે.

૨. "વર્તમાન સમાજમાં શ્રમનાં સાધનોની ઈજારદારી મૂડીદાર વર્ગના હાથમાં છે, તેમાંથી પરિણમતી કામદાર વર્ગની પરવશતા તમામ રૂપોની કંગાલિયત અને દાસતામાં કારણભૂત છે."

ઈન્ટરનૅશનલના નિયમોમાંથી તફડાવી લેવામાં આવેલું આ વાક્ય આવા "સુધારેલા" રૂપમાં ગલત છે.

વર્તમાન સમાજમાં શ્રમનાં સાધનોની ઈજારદારી જમીનદારોના (જમીનની મિલકતની ઈજારદારી મૂડીની ઈજારદારીનો આધાર પણ છે) અને મૂડીદારોના હાથમાં છે. ઈન્ટરનૅશનલના નિયમોના સંબંધિત ફકરામાં ઈજારદારોના એક અથવા બીજા વર્ગનો ઉલ્લેખ નથી. તેમાં **"શ્રમનાં સાધનોની"**, એટલે કે **"જીવનના સ્રોતોની"**, "ઈજારદારી **જમાવનાર**"નો ઉલ્લેખ છે. વધુમાં, "જીવનના સ્રોતો"થી પૂરતા પ્રમાણમાં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે શ્રમનાં સાધનોમાં જમીનને સામેલ કરવામાં આવી છે.

સુધારો એટલા માટે કરવામાં આવ્યો હતો કે હવે સામાન્ય રીતે જાણીતાં બની ગયેલાં કારણોસર લાસાલ **માત્ર** મૂડીદાર વર્ગની ઉપર પ્રહાર કરતો હતો, જમીનદારોની ઉપર નહિ. ઈંગ્લૅંડમાં સામાન્ય રીતે મૂડીદારના કારખાનાની જમીન પણ તેની માલિકીની નથી હોતી.

૩. "શ્રમની મુક્તિ શ્રમનાં સાધનોને સમાજની સહિયારી મિલકત બનાવી દેવાનો અને કુલ શ્રમના એવા સહકારી નિયમનનો તકાદો કરે છે કે જેમાં શ્રમની નીપજનાં ઈનસાફી વહેંચણી થતી હોય."

"શ્રમનાં સાધનોને સહિયારી મિલકત બનાવી દેવાનો" (!) અર્થ દેખીતી રીતે જ તેમને "સહિયારી મિલકતમાં પલટાવી નાખવાનો" થવો જોઈએ, પરંતુ આ વાત તો ખાલી પ્રાસંગિક જ છે.

"શ્રમની નીપજ" એટલે શું? શ્રમની પેદાશ કે તેનું મૂલ્ય? અને મૂલ્ય હોય તો પેદાશનું કુલ મૂલ્ય કે પછી મૂલ્યનો માત્ર એટલો હિસ્સો કે જે ઉત્પાદનનાં વપરાઈ ગયેલાં સાધનોના મૂલ્યમાં શ્રમ તરફથી નવો ઉમેરવામાં આવ્યો હોય?

"શ્રમની નીપજ" બિનચોક્કસ ખ્યાલ છે, લાસાલે ચોક્કસ આર્થિક વિભાવનાઓની જગ્યાએ તેને મૂકી દીધો છે.

"ઈનસાફી વહેંચણી" એટલે શું?

મૂડીવાદીઓ દલીલ નથી કરતા કે હાલની વહેંચણી "ઈનસાફી" છે? અને હકીકતમાં તે ઉત્પાદનની હાલની રીતના આધારે એકમાત્ર "ઈનસાફી" વહેંચણી નથી? આર્થિક સંબંધોનું નિયમન કાનૂની વિભાવનાઓના આધારે થાય છે કે પછી, એથી ઊલટું, કાનૂની સંબંધો આર્થિક સંબંધોમાંથી ઉદ્ભવ નથી પામતા? સંકુચિત દૃષ્ટિવાળા **સમાજવાદીઓ** પણ "ઈનસાફી" વહેંચણી વિશે એકદમ નિરનિરાળા ખ્યાલો નથી ધરાવતા?

આ સંબંધમાં "ઈનસાફી વહેંચણી" શબ્દોમાં કેવો અર્થ સૂચિત છે તે સમજવા માટે આપણે પહેલા ફકરાને અને આ ફકરાને ભેગા લેવા જોઈએ. આ ફકરામાં એવા સમાજની પૂર્વધારણા છે કે જેમાં "શ્રમનાં સાધનો સહિયારી મિલકત હોય અને કુલ શ્રમનું નિયમન સહકારી રીતે થતું હોય", અને પહેલા ફકરામાંથી આપણને જાણવા મળે છે કે "શ્રમની નીપજ અણઘટ રૂપમાં સમાન અધિકારના આધારે સમાજના સઘળા સભ્યોની માલિકીની છે."

"સમાજના સઘળા સભ્યોની"? કામ ન કરતા હોય એવા માણસોની પણ? તો પછી "શ્રમની અણઘટ નીપજ"નો શો અર્થ બાકી રહે છે? સમાજના માત્ર એવા સભ્યોની કે જે કામ કરતા હોય? તો પછી સમાજના સઘળા સભ્યોના "સમાન અધિકાર"નો શો અર્થ બાકી રહે છે?

પરંતુ દેખીતું છે કે "સમાજના સઘળા સભ્યો" અને "સમાન અધિકાર" તો ઠાલા શબ્દો જ છે. ખરો મર્મ તો એમ છે કે એવા સામ્યવાદી સમાજમાં દરેક કામદારને "અણઘટ રૂપમાં" લાસાલપંથી "શ્રમની અણઘટ નીપજ" મળવી જોઈએ.

આપણે "શ્રમની નીપજ" શબ્દોને પહેલાં શ્રમની પેદાશના અર્થમાં લઈએ. તેમાં શ્રમની સહકારી નીપજ **કુલ સામાજિક પેદાશ** બની રહે છે.

તેમાંથી હવે આટલું બાદ કરવું પડે:

એક—ઉત્પાદનનાં વપરાઈ ગયેલાં સાધનોની ખોટ પૂરી દેવા માટે જરૂરી હિસ્સો.

બે—ઉત્પાદનના વિસ્તરણ માટે વધારાનો હિસ્સો.

ત્રણ—અકસ્માતો, કુદરતી આફતોને લીધે પેદા થતી અવ્યવસ્થા, વગેરેની ખોટ પૂરી દેવા માટે અનામત અથવા સુરક્ષા ભંડોળોનો હિસ્સો.

"શ્રમની અણઘટ નીપજ"માંથી બાદ કરવાના એવા હિસ્સાઓમાં આર્થિક જરૂરત અંકિત હોય છે અને તેમનું પરિમાણ મોજૂદ સાધનસામગ્રી તથા શક્તિઓ મુજબ તથા અમુક અંશે સંભાવનાઓની ગણતરીના આધારે નિર્ધારિત કરવાનું હોય છે, પરંતુ તેમનો હિસાબ ઈનસાફી ધોરણના આધારે કોઈ રીતે ન લગાવી શકાય.

હવે કુલ પેદાશમાંથી એવો હિસ્સો બાકી રહે છે કે જેને વપરાશનાં સાધનોની કામગીરી બજાવવાની છે.

તેને અલગ અલગ વ્યક્તિઓમાં વહેંચી દેતાં પહેલાં વળી તેમાંથી આટલું બાદ કરવું પડે:

એક — ઉત્પાદન જોડે સંકળાયેલો ન હોય એવા વહીવટનુ સામાન્ય ખર્ચ.

આ હિસ્સો હાલના સમાજની સરખામણીમાં આરંભથી જ સારા પ્રમાણમાં મર્યાદિત રહેશે અને જેમ જેમ નવો સમાજ વિકસતો જાય તેમ તેમ પ્રમાણસર ઘટતો રહેશે.

બે — સહિયારી જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે રાખવાનો હિસ્સો, દાખલા તરીકે શાળાઓ, આરોગ્ય સેવાઓ, વગેરે.

આ હિસ્સો હાલના સમાજની સરખામણીમાં આરંભમાં જ વધી જશે અને જેમ જેમ નવો સમાજ વિકસતો જાય તેમ તેમ પ્રમાણસર વધતો રહેશે.

ત્રણ — કામ ન કરી શકતા લોકો માટેનાં ભંડોળો વગેરેનો હિસ્સો, ટૂંકમાં આજે કહેવાતી ગરીબો માટેની સત્તાવાર રાહતમાં સામેલ બાબતોને લગતાં ભંડોળોનો હિસ્સો.

માત્ર હવે જ આપણે "વહેંચણી"ની વાત પર પહોંચીએ છીએ. તેને કાર્યક્રમમાં લાસાલપંથી અસર હેઠળ કેવળ સંકુચિત રીતે ખ્યાલમાં રાખવામાં આવી છે, અર્થાત્ વપરાશનાં સાધનોના એવા હિસ્સા તરીકે ખ્યાલમાં રાખવામાં આવી છે કે જેને સહકારી સમાજના અલગ અલગ ઉત્પાદકોમાં વહેંચી દેવાનો છે.

"શ્રમની અણઘટ નીપજ" ખબર જ ન પડે એવી રીતે "ઘટી ગયેલી" નીપજમાં પલટાઈ ચૂકી છે, જોકે ખાનગી વ્યક્તિ તરીકે ઉત્પાદક પાસેથી જે કંઈ લઈ લેવામાં આવે છે તેનો લાભ સમાજના સભ્ય તરીકે તેને સીધી કે આડકતરી રીતે મળે છે.

જેવી રીતે "શ્રમની અણઘટ નીપજ" શબ્દો અદૃશ્ય થઈ ગયા એવી જ રીતે હવે "શ્રમની નીપજ" શબ્દો તદ્દન અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

ઉત્પાદનનાં સાધનોની સહિયારી માલિકી ઉપર આધારિત સહકારી સમાજની અંદર ઉત્પાદકો પોતાની પેદાશોની આપલે નથી કરતા, પેદાશોમાં લગાવવામાં આવતો શ્રમ અહીંયાં એ પેદાશોના મૂલ્ય તરીકે, તેમની ભૌતિક ગુણાત્મકતા તરીકે, બહુ ઓછો નજરે પડે છે કારણ કે મૂડીવાદી સમાજથી વિપરીત હવે વ્યક્તિગત શ્રમ આડકતરી રીતે અસ્તિત્વમાં નથી રહ્યો પરંતુ કુલ શ્રમના સંઘટક ભાગ તરીકે સીધી રીતે અસ્તિત્વમાં છે. આજે પણ અસપષ્ટતાને

કારણે વાંધાજનક શબ્દો "શ્રમની નીપજ" બધો અર્થ ખોઈ બેસે છે.

અહીંયાં આપણી સામે સવાલ એવા સામ્યવાદી સમાજનો નથી કે જે પોતાના પાયાઓ ઉપર વિકાસ પામેલો હોય, પરંતુ એથી ઊલટું મૂડીવાદી સમાજમાંથી ઉદય પામતી વેળાના સામ્યવાદી સમાજનો છે: એ રીતે તેની ઉપર દરેક દૃષ્ટિએ, આર્થિક, નૈતિક, અને બૌદ્ધિક દૃષ્ટિએ, પુરાણા સમાજની, જેની ભીતરથી તે ઉદય પામે છે એ સમાજની, જન્મજાત નિશાનીઓ હજી અંકિત હોય છે. એ મુજબ, સમાજ પાસેથી વ્યક્તિગત ઉત્પાદકને બરાબર તેણે આપ્યું હોય એટલું — કપાતો બાદ થઈ ગયા પછી — પાછું મળી જાય છે. તેણે સમાજને જે આપ્યું હોય છે તે તેનો વ્યક્તિગત શ્રમ-રાશિ હોય છે. દાખલા તરીકે, સામાજિક કામ-દિન કામના વ્યક્તિગત કલાકોના કુલ સરવાળાનો બનેલો હોય છે. વ્યક્તિગત ઉત્પાદકનો વ્યક્તિગત શ્રમ-સમય સામાજિક કામ-દિનનો તેણે પૂરો પાડેલો અંશ હોય છે, સામાજિક કામ-દિનમાં તેનો હિસ્સો હોય છે. તેને સમાજ પાસેથી સર્ટિફિકેટ મળે છે કે તેણે શ્રમનો અમુક રાશિ (સહિયારાં ભંડોળો માટેનો શ્રમ બાદ કરી લીધા પછી) પૂરો પાડયો છે, અને એ સર્ટિફિકેટના આધારે તે વપરાશનાં સાધનોના સામાજિક જથ્થામાંથી એટલું મેળવે છે કે જેની લાગત શ્રમનો એટલો રાશિ હોય. તેણે સમાજને જેટલો શ્રમ-રાશિ એક રૂપમાં આપ્યો હોય એટલો જ શ્રમ-રાશિ તેને બીજા રૂપમાં પાછો મળે છે.

અહીંયાં દેખીતી રીતે એ જ સિદ્ધાંતનો અમલ છે કે જે પણ્યોના* વિનિમયનું નિયમન કરતો હોય છે કારણ કે આ બાબતમાં સમાન મૂલ્યોનો વિનિમય અંકિત છે. અંતસ્તત્ત્વ અને રૂપ પલટાઈ જાય છે કારણ કે બદલાયેલા સંજોગોમાં કોઈ પોતાના શ્રમ સિવાય બીજું કશું આપી શકે નહિ અને બીજી તરફ વપરાશનાં વ્યક્તિગત સાધનો સિવાય બીજું કશું વ્યક્તિઓની માલિકીનું બની શકે નહિ. પરંતુ વ્યક્તિગત ઉત્પાદકોમાં વપરાશનાં સાધનોની વહેંચણીના સંબંધમાં એ જ સિદ્ધાંત અમલી બને છે કે જે પણ્ય-તુલ્યાંકોના વિનિમયમાં અમલી હોય છે: એક રૂપમાં શ્રમના અમુક રાશિનો વિનિમય બીજા રૂપમાં શ્રમના એટલા જ રાશિ જોડે કરવામાં આવે છે.

એટલે અહીંયાં **સમાન અધિકાર** હજી સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ **મૂડીવાદી અધિકાર** છે, જોકે હવે સિદ્ધાંત અને અમલ વચ્ચે ટક્કર નથી રહી, પરંતુ પણ્ય વિનિમયમાં તુલ્યાંકોનો વિનિમય વ્યક્તિગત દાખલામાં નથી હોતો, કેવળ **સરેરાશ** જ હોય છે.

---

*પણ્ય એટલે વેચવાની ચીજ.

એટલી આગેકૂચ છતાં, એ **સમાન અધિકારમાં** હજી મૂડીવાદી મર્યાદાનું કલંક સતત લાગેલું જ રહે છે. ઉત્પાદકોનો અધિકાર તેમના તરફથી પૂરા પાડવામાં આવતા શ્રમ જોડે **સમપ્રમાણ** હોય છે, સમાનતા એ હકીકતમાં હોય છે કે માપણી **સમાન ધોરણ** વડે, શ્રમ વડે કરવામાં આવે છે.

પરંતુ એક માણસ બીજા માણસ કરતાં શારીરિક અથવા માનસિક દૃષ્ટિએ ચડિયાતો હોય છે અને એ કારણે એકસરખા વખતમાં વધારે શ્રમ પૂરો પાડે છે અથવા શ્રમમાં વધારે સમય લગાવી શકે છે, અને શ્રમનો ઉપયોગ માપણીના ધોરણ તરીકે કરવો હોય તો તેનું નિર્ધારણ અવધિ અને તીવ્રતાના આધારે કરવું જોઈએ, નહિતર તે માપણીનું ધોરણ મટી જાય. એ **સમાન** અધિકાર અસમાન શ્રમ માટેનો અસમાન અધિકાર છે. તેમાં કોઈ જાતના વર્ગીય તફાવતોને માન્યતા નથી આપવામાં આવતી કારણ કે દરેક માણસ બીજા દરેક માણસ જેવો કામદાર જ હોય છે, પરંતુ અસમાન વ્યક્તિગત ગુણને અને એ રીતે ઉત્પાદક શક્તિને કુદરતી વિશેષાધિકારો તરીકે મૂક માન્યતા આપવામાં આવે છે. એટલે તે દરેક **અધિકારની જેમ અંતસ્તત્ત્વની દૃષ્ટિએ અસમાનતાનો અધિકાર છે.** અધિકારનાં રૂપલક્ષણ જ એવાં હોય છે કે તે સમાન ધોરણના અમલમાં સમાયેલો હોય છે, પરંતુ અસમાન વ્યક્તિઓની (અને તેઓ અસમાન ન હોય તો જુદી જુદી વ્યક્તિઓ ન હોઈ શકે) માપણી કેવળ સમાન ધોરણના આધારે એટલા પૂરતી જ થઈ શકે કે તેમને એક જ દૃષ્ટિકોણ હેઠળ આણવામાં આવે, એક **ચોક્કસ** બાજુએથી જ નીરખવામાં આવે, દાખલા તરીકે, પ્રસ્તુત બાબતમાં તેમને **માત્ર કામદારો જ** ગણવામાં આવે અને તેમના સંબંધમાં બીજું કશું ધ્યાનમાં ન લેવામાં આવે, બીજું બધું અવગણવામાં આવે. વધુમાં, એક કામદાર પરણેલો હોય અને બીજો પરણેલો ન હોય, એકને બીજાં કરતાં વધારે બાળકો હોય, વગેરે વગેરે. એ રીતે, સમાન શ્રમ કરવામાં આવ્યો હોય અને એટલે સામાજિક વપરાશ ભંડોળમાં સમાન હિસ્સો હોય તોપણ વાસ્તવમાં એકને બીજા કરતાં વધારે મળે, એકની સમૃદ્ધિ બીજા કરતાં વધારે હોય, વગેરે. એવી બધી ખામીઓને હઠાવી દેવી હોય તો અધિકાર સમાન હોવાને બદલે અસમાન હોવો જોઈએ.

પરંતુ મૂડીવાદી સમાજમાંથી પ્રસવની લાંબી પીડા પછી તાજો જ ઉદય પામેલો સામ્યવાદી સમાજ પ્રથમ તબક્કામાં હોય છે, અને પ્રથમ તબક્કામાં એવી ખામીઓ અનિવાર્ય હોય છે. અધિકાર સમાજના આર્થિક માળખાથી અને એ માળખા થકી નિર્ધારિત થતા સાંસ્કૃતિક વિકાસથી ઊંચી કક્ષાએ કદી ન જ હોઈ શકે.

સામ્યવાદી સમાજના ઉચ્ચતર તબક્કામાં, વ્યક્તિને કરવી પડતી અને તેને ગુલામીમાં જકડી લેતી શ્રમના વિભાજનની તાબેદારી તથા સાથે સાથે શારીરિક અને માનસિક શ્રમ વચ્ચેનો વિરોધ અદૃશ્ય થઈ જાય ત્યાર પછી, શ્રમ કેવળ જીવન ટકાવી રાખવાનું સાધન જ નહિ પરંતુ જીવનની પ્રથમ આવશ્યકતા પણ બની જાય ત્યાર પછી, વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસની સાથે ઉત્પાદક શક્તિઓ પણ વૃદ્ધિ પામી હોય અને સહકારી સંપદાનાં બધાં ઝરણાં વધારે ને વધારે છલકાતાં વહેવા લાગે ત્યાર પછી — ત્યારે જ મૂડીવાદી અધિકારની સાંકડી ક્ષિતિજોને પૂરેપૂરી પાર કરી શકાય અને સમાજ પોતાના ધ્વજોમાં આવું આલેખન કરી શકે: દરેક પાસેથી તેની શક્તિ મુજબ, દરેકને તેની જરૂરિયાતો મુજબ!

મેં એક તરફ "શ્રમની અણઘટ નીપજ"ની અને બીજી તરફ "સમાન અધિકાર" તથા "ઇનસાફી વહેંચણી"ની છણાવટ વધારે લંબાણથી કરી છે તે બતાવી આપવા માટે કે એક તરફ તો ચોક્કસ ગાળામાં થોડોક અર્થ ધરાવતા પરંતુ હવે કાલગ્રસ્ત શાબ્દિક કચરો બની ગયેલા વિચારોને આપણી પાર્ટી ઉપર મતવાદો તરીકે લાદી દેવાનો, અને બીજી તરફ ભારે જહેમતોના ભોગે પાર્ટીની અંદર સીંચવામાં આવેલા તથા હવે મૂળ નાખી ચૂકેલા વાસ્તવલક્ષી દૃષ્ટિકોણને, અધિકારના સંબંધમાં વૈચારિક બકવાદ વડે તેમ જ લોકશાહીવાદીઓ તથા ફ્રેંચ સમાજવાદીઓમાં બહુ ફેલાઈ ગયેલા બીજા નકામા ખ્યાલો વડે, વિકૃત બનાવી દેવાનો, પ્રયત્ન કેવો ગુનો બની રહે છે.

અહીંયાં આપવામાં આવેલા પૃથક્કરણથી સાવ અલગ ઉલ્લેખ પણ કરવો જોઈએ કે કહેવાતી **વહેંચણી** વિશે ધમાલ મચાવી દેવામાં અને મુખ્ય ભાર તેની ઉપર મૂકવામાં સામાન્ય રીતે ભૂલ જ હતી.

વપરાશનાં સાધનોની કોઈ પણ જાતની વહેંચણી ઉત્પાદનના સંજોગોની વહેંચણીનું જ કેવળ પરિણામ હોય છે. પરંતુ ઉત્પાદનના સંજોગોની વહેંચણી ઉત્પાદનની રીતનું જ એક લક્ષણ હોય છે. દાખલા તરીકે, ઉત્પાદનની મૂડીવાદી રીત એવી હકીકત ઉપર આધારિત હોય છે કે ઉત્પાદનના ભૌતિક સંજોગો મૂડી તથા જમીનને લગતી મિલકતના રૂપમાં બિનકામદારોને હસ્તક હોય છે અને લોકસમુદાયો કેવળ ઉત્પાદનના અંગત સંજોગના જ, શ્રમશક્તિના જ, માલિકો હોય છે. ઉત્પાદનનાં તત્ત્વોની વહેંચણી એવી હોય તો વપરાશનાં સાધનોની વર્તમાન વહેંચણી તેમાંથી જ આપમેળે પરિણમે છે. જો ઉત્પાદનના ભૌતિક સંજોગો કામદારોની પોતાની સહિયારી મિલકત હોય તો એવી જ રીતે વપરાશનાં સાધનોની વર્તમાન વહેંચણીથી નિરાળી વહેંચણી પરિણમે છે. અણઘડ સમાજવાદે

(અને વળતી અસર તરીકે તેની પાસેથી લોકશાહીવાદના એક વિભાગે) વહેંચણીનો વિચાર તથા છણાવટ ઉત્પાદનની રીતથી સ્વતંત્ર રીતે કરવાનું, અને એટલે સમાજવાદને મુખ્યત્વે વહેંચણીના આધારે ઘૂમતો બતાવવાનું, વલણ મૂડીવાદી અર્થશાસ્ત્રીઓ પાસેથી અપનાવી લીધું છે. ખરો સંબંધ લાંબા વખત પહેલાં સ્પષ્ટ થઈ ગયો હોવા છતાં ફરી પ્રતિગમન શા માટે?

૪. "શ્રમની મુક્તિનું કાર્ય કામદાર વર્ગનું હોવું જોઈએ, જેના સંબંધમાં બીજા બધા વર્ગો કેવળ એક **પ્રત્યાઘાતી સમુદાય** છે."

પહેલો હિસ્સો ઇન્ટરનેશનલના નિયમોની ભૂમિકાના શબ્દોમાંથી લેવામાં આવ્યો છે, પરંતુ "સુધારીને". ભૂમિકામાં જણાવવામાં આવ્યું છે: "કામદાર વર્ગની મુક્તિનું કદમ કામદારોનું પોતાનું હોવું જોઇએ." અહીંયાં એની ઊલટું "કામદાર વર્ગે" મુક્તિ અપાવવાની છે—કોને? "શ્રમ"ને. જે કોઈ સમજી શકે તે ભલે સમજે.

બીજી તરફ, બાકીનો હિસ્સો જાણે વળતર તરીકે વિશુદ્ધ લાસાલપંથી અવતરણ છે: "જેના (કામદાર વર્ગના) સંબંધમાં બીજા બધા વર્ગો **કેવળ એક પ્રત્યાઘાતી સમુદાય** છે."

'કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું જાહેરનામું'માં જણાવવામાં આવ્યું છે: "આજે મૂડીદાર વર્ગની સામે જે બધા વર્ગો ખડા છે તેમાં એકલો સર્વહારા વર્ગ જ **ખરેખરો ક્રાંતિકારી વર્ગ** છે. આધુનિક ઉદ્યોગના વિકાસ દરમિયાન બીજા વર્ગોની અંદર સડો પેસે છે અને તેઓ આખરે ખતમ થઈ જાય છે, સર્વહારા વર્ગ તેની તાત્ત્વિક પેદાશ છે."

અહીંયાં સામંતી ઉમરાવો અને મધ્યમ વર્ગના સંબંધમાં મૂડીદાર વર્ગની ધારણા ક્રાંતિકારી વર્ગ તરીકે—મોટા પાયાના ઉદ્યોગના વાહકના રૂપમાં—કરવામાં આવી છે. સામંતી ઉમરાવો અને મધ્યમ વર્ગની મુરાદ ઉત્પાદનની કાલગ્રસ્ત રીતો થકી સર્જાયેલી બધી સામાજિક સ્થિતિઓને જાળવી રાખવાની છે. એ રીતે તેઓ મૂડીદાર **વર્ગની સાથે મળીને** માત્ર એક જ પ્રત્યાઘાતી સમુદાય નથી રચતા.

બીજી તરફ, મૂડીદાર વર્ગના સંબંધમાં સર્વહારા વર્ગ ક્રાંતિકારી છે કારણ કે તે પોતે મોટા પાયાના ઉદ્યોગના આધારે વિકસેલો છે અને ઉત્પાદનમાંથી મૂડીવાદી રૂપલક્ષણોને, મૂડીદાર વર્ગ જેને ચાલુ રાખવાની કોશિશ કરે છે એ રૂપલક્ષણોને, હઠાવી દેવાની જહેમત કરે છે. પરંતુ 'જાહેરનામું'માં ઉમેરવામાં

આવેલું છે કે "મધ્યમ વર્ગ સર્વહારા વર્ગની અંદર (તેની) આગામી ભરતીને લક્ષમાં લેતાં" ક્રાંતિકારી બની રહ્યો છે.

એટલે એ દૃષ્ટિએ એવું કથન ફરી બકવાદ જ ઠરે છે કે કામદાર વર્ગના સંબંધમાં તે મૂડીદાર વર્ગની સાથે મળીને, અને લટકામાં સામંતી ઉમરાવોની સાથે મળીને, "કેવળ એક પ્રત્યાઘાતી સમુદાય" રચે છે.

છેલ્લી ચૂંટણીઓ દરમિયાન કારીગરો, નાના કારખાનદારો, વગેરે અને **કિસાનો** સામે એવી ઘોષણા કરવામાં આવી છે ખરી કે અમારા સંબંધમાં તમે મૂડીદાર વર્ગ તથા સામંતી ઉમરાવોની સાથે મળીને કેવળ એક જ પ્રત્યાઘાતી સમુદાય રચો છો?

લાસાલે લખેલા ધર્માદેશો તેના વફાદાર ચેલાઓને જેવી રીતે મોઢે યાદ હોય છે એવી જ રીતે લાસાલને 'કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું જાહેરનામું' મોઢે યાદ હતું. એટલે તેની આટલી નરદમ ખોટી રજૂઆત તેણે મૂડીદાર વર્ગની સામે આપખુદ તથા સામંતી વિરોધીઓની સાથે પોતાની એકસંપીને મઝાનો ઓપ ચડાવી દેવાના આશયે જ કરી છે.

વધુમાં ઉપરોક્ત ફકરામાં તેની ભવિષ્યવાણીને ઇન્ટરનેશનલના નિયમોમાંના "સુધારેલા" અવતરણ સાથે કશા સંબંધ વગર બળજોરીથી અંદર ધુસાડી દેવામાં આવી છે. એ રીતે અહીંયાં તે ખાલી ગુસ્તાખી જ છે, ખરેખર હેર બિસ્માર્કને જરાય અણગમતી નહિ એવી ગુસ્તાખી જ છે, બર્લિનનો મારાત* જેની ફેરિયાગીરી કરે છે એવી સસ્તી તુમાખીનો નમૂનો જ છે.

૫. "કામદાર વર્ગ પોતાની મુક્તિની જહેમતો સૌપ્રથમ તો **વર્તમાન રાષ્ટ્રીય રાજ્યના માળખાની** અંદર કરે છે, તે સભાન હોય છે કે પોતાના પ્રયાસો, સઘળા સભ્ય દેશોના કામદારોની બાબતમાં સર્વસામાન્ય પ્રયાસો, પ્રજાઓના આંતરરાષ્ટ્રીય ભાઈચારામાં પરિણમશે."

'કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું જાહેરનામું' તેમ જ અગાઉના સમગ્ર સમાજવાદના વિરોધમાં લાસાલે કામદારોના આંદોલનની ધારણા વધારેમાં વધારે સંકુચિત રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણથી કરી હતી. તેનું જ અનુકરણ કરવામાં આવે છે, અને તે પણ ઇન્ટરનેશનલની કામગીરી પછી!

* "બર્લિનનો મારાત" શબ્દોમાં દેખીતી રીતે જ «*Neuer Sozial-Demokrat*»ના મુખ્ય તંત્રી હાસેલમાન તરફ વ્યંગભર્યો નિર્દેશ છે.—સં.

4—2256

એ તો આપમેળે તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે કામદાર વર્ગે લડવા જરાય શક્તિમાન બનવું હોય તો વતનમાં **વર્ગ તરીકે** સંગઠિત બનવું જોઈએ અને તેનો પોતાનો દેશ જ તેના સંઘર્ષનું તાત્કાલિક મેદાન હોય છે. એટલા પ્રમાણમાં તેનો વર્ગસંઘર્ષ રાષ્ટ્રીય હોય છે, સારતત્ત્વની દૃષ્ટિએ નહિ પરંતુ 'કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું જાહેરનામું' માં જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ "રૂપની દૃષ્ટિએ". પરંતુ "વર્તમાન રાષ્ટ્રીય રાજ્યનું માળખું", દાખલા તરીકે જર્મન સામ્રાજ્ય, **પોતે** જ પાછું આર્થિક દૃષ્ટિએ "વિશ્વ બજારના માળખાની અંદર" અને રાજકીય દૃષ્ટિએ "રાજ્યોની પદ્ધતિના માળખાની અંદર" છે. દરેક વ્યાપારી જાણે છે કે જર્મન વ્યાપાર સાથે સાથે જ વિદેશી વ્યાપાર પણ છે, અને હેર બિસ્માર્કની મહાનતા ચોક્કસ રૂપે તેની એક જાતની **આંતરરાષ્ટ્રીય** નીતિમાં જ ખરેખર સમાયેલી છે.

અને જર્મન કામદારોની પાર્ટી પોતાના આંતરરાષ્ટ્રવાદને શેમાં ઉતારી પાડે છે? એવી સભાનતામાં કે તેના પ્રયાસો "**પ્રજાઓના આંતરરાષ્ટ્રીય ભાઈચારા**"માં પરિણમશે. એ વાક્ય મૂડીવાદી શાંતિ અને આઝાદી સંઘ[10] પાસેથી તફડાવી લેવામાં આવ્યું છે, અને ઇરાદો તેને શાસક વર્ગો તથા તેમની સરકારો સામેના સંયુક્ત સંઘર્ષમાં મહેનતકશ વર્ગોના આંતરરાષ્ટ્રીય ભાઈચારાના સમાનાર્થ તરીકે ચલાવી દેવાનો છે. એટલે જર્મન કામદાર વર્ગની **આંતરરાષ્ટ્રીય કામગીરીઓ** વિશે એક શબ્દ પણ **નથી**! અને તે ખુદ પોતાના મૂડીદાર વર્ગને, તેની સામે બીજા બધા દેશોના મૂડીદારોની જોડે ક્યારના સંકળાઈ ચૂકેલા મૂડીદાર વર્ગને, અને હેર બિસ્માર્કની કારસ્તાનની આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિને, એવી રીતે પડકારવાનો છે!

હકીકતમાં કાર્યક્રમનો આંતરરાષ્ટ્રવાદ મુક્ત વ્યાપાર પાર્ટીના આંતરરાષ્ટ્રવાદથીયે **અસીમ પ્રમાણમાં નીચલી** કોટિનો છે. મુક્ત વ્યાપાર પાર્ટી પણ દાવો કરે છે કે તેના પ્રયાસો "પ્રજાઓના આંતરરાષ્ટ્રીય ભાઈચારા"માં પરિણમશે. પરંતુ તે વ્યાપારને આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવવાની દિશામાં પણ કંઈક **કરે છે**, અને એવી સભાનતાથી કોઈ રીતે સંતોષ નથી માની લેતી કે બધી પ્રજાઓ પોતપોતાના દેશોમાં વ્યાપાર ચલાવી રહી છે.

મહેનતકશ વર્ગોની આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ '**આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર મંડળ**'ના અસ્તિત્વ ઉપર કોઈ રીતે આધાર નથી રાખતી. એ તો એવી પ્રવૃત્તિ માટે કેંદ્રીય સંઘટનનું સર્જન કરવાનો કેવળ પ્રથમ પ્રયત્ન જ હતો, તેણે આણેલા જોશને કારણે તેમાં કાયમી સફળતા અંકિત થઈ હતી, પરંતુ પૅરિસ કોમ્યુનના પતન પછી તે **પ્રથમ ઐતિહાસિક** રૂપમાં સાધ્ય નહોતો રહ્યો.

બિસ્માર્કના «*Norddeutsche*»[11] અખબારે કરેલી જાહેરાતમાં તેના

માલિકને સંતોષ આપતું કથન તદ્દન ખરું હતું કે જર્મન કામદારોની પાર્ટીએ નવા કાર્યક્રમમાં આંતરરાષ્ટ્રવાદને તિલાંજલિ આપી દીધી છે.

૨

> "જર્મન કામદારોની પાર્ટી આ મૂળભૂત સિદ્ધાંતોથી શરૂ કરીને **મુક્ત રાજ્ય**—અને—સમાજવાદી સમાજની દિશામાં સઘળા કાનૂની ઉપાયો મારફત જહેમતો કરે છે: રોજીના **લોખંડી નિયમની સાથે** રોજીની **પદ્ધતિની**—અને—શોષણના દરેક રૂપની નાબૂદી, સમગ્ર સામાજિક તથા રાજકીય અસમાનતાનું નિવારણ."

"મુક્ત" રાજ્યની છણાવટ હું આગળ જતાં કરીશ.

તો ભવિષ્યમાં જર્મન કામદારોની પાર્ટીને લાસાલના "રોજીના લોખંડી નિયમ"માં માનવું પડશે! તેને ચૂકી ન જવાય એટલા ખાતર "રોજીના લોખંડી નિયમની **સાથે** રોજીની પદ્ધતિની" (આમ વંચાવું જોઈએ: મજૂરીની પદ્ધતિની) "નાબૂદી"ની વાતનો બકવાદ કરવામાં આવ્યો છે. હું મજૂરીને નાબૂદ કરી નાખું તો સ્વાભાવિક રીતે જ તેના નિયમોને પણ નાબૂદ કરી નાખું, પછી એ નિયમો "લોખંડી" હોય કે પોચા રબરના હોય. પરંતુ મજૂરીની ઉપર લાસાલનો પ્રહાર લગભગ એકમાત્ર રીતે એ કહેવાતા નિયમની ઉપર થાય છે. એટલે, લાસાલના પંથની જીત સાબિત કરવા માટે "રોજીની પદ્ધતિ"ને "રોજીના લોખંડી નિયમની **સાથે**", તેના વગર નહિ, નાબૂદ કરી નાખવી જોઈએ.

જાણીતી વાત છે કે "રોજીના લોખંડી નિયમ"માં એક શબ્દ "લોખંડી" સિવાય બીજું કશું લાસાલનું નથી, અને એ શબ્દ ગેટેના "મહાન સનાતન લોખંડી નિયમો"માંથી તફડાવેલો છે. "**લોખંડી**" શબ્દ તો એક નિશાની છે જેના વડે ખરા આસ્તિકો એકબીજાને ઓળખી કાઢે છે. પરંતુ મારે નિયમને લાસાલની મહોર સાથે, અને એટલે તેના અર્થ સાથે, ધ્યાનમાં લેવો હોય તો તેના સંબંધમાં લાસાલનું પ્રમાણ પણ ભેગું ધ્યાનમાં લેવું પડે. અને એ પ્રમાણ શું છે? લાસાલના અવસાન પછી થોડાક વખતે લાંગેએ બતાવી આપેલું તેમ એ પ્રમાણ છે વસતિના સંબંધમાં માલ્થસનો સિદ્ધાંત[12] (લાંગેએ પોતે ઉપદેશેલો). પરંતુ એ સિદ્ધાંત સારો હોય તો હું મજૂરીને ફરીફરીને એકસો વાર નાબૂદ કરી નાખવા છતાંયે "લોખંડી નિયમને" નાબૂદ **ન કરી શકું** કારણ

કે એવા સંજોગોમાં નિયમ કેવળ મજૂરીની પદ્ધતિનું જ નહિ પરંતુ દરેક સામાજિક પદ્ધતિનું સંચાલન પણ કરે છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ સીધી રીતે તેના આધારે જ પચાસ વરસ કરતાં વધારે સમયથી સાબિત કરતા રહ્યા છે કે સમાજવાદ ગરીબીને નાબૂદ કરી શકે નહિ, ગરીબીનો **પાયો તો પ્રકૃતિમાં** છે, કેવળ તેને **સર્વસામાન્ય** બનાવી શકે, એકીસાથે સમાજની આખી સપાટી ઉપર વહેંચી દઈ શકે!

પરંતુ એ બધું મુખ્ય નથી બની રહેતું. નિયમના **ખોટા** લાસાલપંથી નિરૂપણથી **સાવ અલગ રીતે** ખરેખરું ઘોર પ્રતિગમન તો નીચેની બાબતમાં સમાયેલું છે:

લાસાલના અવસાન પછી **આપણી** પાર્ટીમાં એવી વૈજ્ઞાનિક સમજણ સ્થપાઈ ગઈ છે કે **રોજી** જેવી **દેખાય** છે એવી નથી, એટલે કે **શ્રમનું મૂલ્ય** કે **કિંમત** નથી, પરંતુ **શ્રમશક્તિના મૂલ્ય** કે **કિંમત** માટેનું આવૃત રૂપ છે. તેના પરિણામે અત્યાર સુધીની રોજીની આખી મૂડીવાદી વિભાવનાને તેમ જ એ વિભાવનાની વિરુદ્ધ હાલ સુધી અંકિત સમગ્ર ટીકાને કાયમને માટે ફગાવી દેવામાં આવી અને સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યું કે રોજી-કામદાર અમુક વખત મૂડીદાર માટે (અને એટલે વધારાના મૂલ્યની બાબતમાં મૂડીદારના સહ-ઉપભોક્તાઓ માટે પણ) મફત કામ કરે તો જ તેને પોતાના ગુજરા ખાતર કામ કરવાની, એટલે કે **જીવવાની,** છૂટ મળે છે, ઉત્પાદનની આખી મૂડીવાદી પદ્ધતિ કામ-દિનને લંબાવીને અથવા ઉત્પાદકતાને વિકસાવીને, એટલે કે શ્રમશકિતની તીવ્રતાને વધારીને, વગેરે રીતે એ મફત શ્રમની વૃદ્ધિના આધારે ચાલતી રહે છે, એટલે મજૂરીની પદ્ધતિ ગુલામીની પદ્ધતિ છે, અને ખરેખર એવી ગુલામીની કે જે શ્રમની સામાજિક ઉત્પાદક શક્તિઓના વિકાસના પ્રમાણમાં વધારે સખત બનતી જાય છે, પછી ભલે કામદારને ચુકવણી બહેતર થતી હોય કે બદતર થતી હોય. અને એવી સમજણ આપણી પાર્ટીમાં વધારે ને વધારે મક્કમ બનતી રહી છે ત્યાર પછી ફરી વાર લાસાલના મતવાદો અપનાવી લેવામાં આવે છે, જોકે એટલી જાણકારી તો હોય જ કે રોજી શું છે તેની લાસાલને **ખબર નહોતી,** તેણે તો મૂડીવાદી અર્થશાસ્ત્રીઓને પગલે પગલે બાબતના દેખાવને સારતત્ત્વ તરીકે ગણી લીધો હતો.

આ તો જાણે એવી વાત છે કે ગુલામીનું રહસ્ય કળી ચૂકેલા અને વિદ્રોહનું કદમ ઉઠાવી ચૂકેલા ગુલામોમાંથી હજી જકડાયેલો કોઈ ગુલામ વિદ્રોહના કાર્યક્રમમાં આવા કાલગ્રસ્ત ખ્યાલો અંકિત કરે: ગુલામીને નાબૂદ કરી નાખવી જોઈએ કારણ કે ગુલામીની પદ્ધતિમાં ગુલામોને ખવડાવવાનું નીચા ધોરણના ચોક્કસ અધિકતમથી વધી ન શકે!

આપણી પાર્ટીના પ્રતિનિધિઓ આપણી પાર્ટીના સમુદાયની અંદર ફેલાયેલી સમજણની ઉપર એવો રાક્ષસી હુમલો કરવા શક્તિમાન હતા એટલી હકીકત જ શું સાબિત નથી કરી દેતી કે તેઓ આ તડજોડિયો કાર્યક્રમ ઘડવાના કામમાં કેવી ગુનાહિત હલકટતાથી અને કેવી બેઈમાનીથી લાગી ગયા હતા!

ફકરામાંના "સમગ્ર સામાજિક તથા રાજકીય અસમાનતાનું નિવારણ" જેવા બિનચોક્કસ અંતિમ શબ્દોને બદલે જણાવવું જોઈતું હતું કે વર્ગીય તફાવતોની નાબૂદીની સાથે તેમની અંદરથી પેદા થતી સમગ્ર સામાજિક તથા રાજકીય અસમાનતા આપમેળે અદૃશ્ય થઈ જશે.

૩

> "જર્મન કામદારોની પાર્ટી **સામાજિક સવાલના** ઉકેલનો **માર્ગ** તૈયાર **કરવાના આશયે** માંગ ઉઠાવે છે કે **રાજ્યની મદદના આધારે અને મહેનતકશ લોકોના લોકશાહીવાદી નિયંત્રણ** હેઠળ ઉત્પાદકોનાં સહકારી મંડળો સ્થાપવામાં આવે. ઉદ્યોગ અને ખેતીવાડીના સંબંધમાં ઉત્પાદકોનાં સહકારી મંડળોને એવા પાયા ઉપર **અસ્તિત્વમાં આણવાનાં છે** કે **કુલ શ્રમની સમાજવાદી સંઘટના તેમની અંદરથી ઉદય પામે.**"

લાસાલપંથી "રોજીના લોખંડી નિયમ" પછી ઓલિયાનો ઇલાજ. "માર્ગ" છાજતી રીતે "તૈયાર કરવામાં" આવ્યો છે. હયાત વર્ગસંઘર્ષની જગ્યાએ અખબારી કલમશૂરાના શબ્દો આવી જાય છે: "સામાજિક **સવાલ**", જેના "**ઉકેલ**" માટે "માર્ગ તૈયાર કરવામાં" આવે છે. "કુલ શ્રમની સમાજવાદી સંઘટના" સમાજના રૂપાંતરની ક્રાંતિકારી પ્રક્રિયામાંથી ઉદય પામવાને બદલે રાજ્ય તરફથી ઉત્પાદકોનાં સહકારી મંડળોને, જેને કામદાર નહિ પરંતુ રાજ્ય "**અસ્તિત્વમાં આણે છે**" એવાં મંડળોને, આપવામાં આવતી "રાજ્યની મદદ"માંથી ઉદય પામે છે. લાસાલની કલ્પના જોડે બંધબેસતી વાત છે કે નવી રેલવેની જેમ જ નવા સમાજનું નિર્માણ પણ રાજ્યની લોનોના આધારે કરી શકાય!

રહીસહી શરમની લાગણીને લીધે "રાજ્યની મદદ"ને "મહેનતકશ લોકો"ના લોકશાહીવાદી નિયંત્રણ હેઠળ મૂકવામાં આવી છે.

પહેલી વાત તો એ કે જર્મનીમાં "મહેનતકશ લોકો"ની બહુસંખ્યા સર્વહારાઓની નહિ પરંતુ કિસાનોની છે.

બીજી વાત એ કે "લોકશાહીવાદી" શબ્દનો અર્થ જર્મન ભાષામાં "volksherrschaftlich" ("જન-શાસનથી") થાય છે. પરંતુ "મહેનતકશ

લોકોના જન-શાસનથી નિયંત્રણ" એટલે શું? અને ખાસ તો એવા મહેનતકશ લોકોની બાબતમાં કે જે રાજ્યની સામે પોતે રજૂ કરેલી આ માંગો મારફત પૂરી સભાનતા જાહેર કરી દે છે કે પોતે શાસન કરતા નથી અને શાસન કરવા જેટલા પાકટ હજી થયા નથી!

લૂઈ ફિલિપના શાસન દરમિયાન બુશેએ ફ્રેંચ સમાજવાદીઓના **વિરોધમાં** રજૂ કરેલા અને *«Atelier»*ના[13] પ્રત્યાઘાતી કામદારોએ સ્વીકારેલા નૂસખાની ટીકાની છણાવટ કરવાનું અહીંયાં બિનજરૂરી ગણાશે. મુખ્ય આપરાધ કાર્યક્રમમાં એ વિશિષ્ટ ઊંટવૈદું અંકિત કરવામાં નથી પરંતુ સામાન્ય રીતે વર્ગીય આંદોલનના દૃષ્ટિકોણ પરથી ખસીને સંકુચિત આંદોલનના દૃષ્ટિકોણનું પ્રતિગામી ડગલું ભરવામાં છે.

પોતાના દેશમાં સામાજિક પાયા પર, અને સૌપ્રથમ રાષ્ટ્રીય પાયા પર, સહકારી ઉત્પાદનના સંજોગો સ્થાપવાની કામદારોની મંછાનો અર્થ એવો છે કે તેઓ ઉત્પાદનના હાલના સંજોગોમાં ક્રાંતિ આણવાની મહેનત કરે છે, અને તેમાં રાજ્યની મદદના આધારે સહકારી મંડળો સ્થાપવાની બાબત જોડે કશી જ સમાનતા નથી. હાલનાં સહકારી મંડળો માત્ર એટલા પૂરતાં જ મૂલ્ય ધરાવે છે કે તેઓ સરકારો અથવા મૂડીદારોનાં આશ્રિત નથી પરંતુ કામદારોનાં સ્વતંત્ર સર્જનો છે.

૪

હવે હું લોકશાહી સંબંધી વિભાગની છણાવટ કરીશ.

ક. "**રાજ્યનો મુક્ત આધાર.**"

સૌથી પહેલી વાત તો એ કે બીજા વિભાગ મુજબ જર્મન કામદારોની પાર્ટી "મુક્ત રાજ્ય"ની દિશામાં જહેમતો કરે છે.

મુક્ત રાજ્ય—એ શું?

રાંક પ્રજાની સંકુચિત મનોવૃત્તિને તિલાંજલિ આપી ચૂકેલા કામદારોનું લક્ષ્ય રાજ્યને "મુક્ત" કરી દેવાનું કોઈ રીતે નથી જ. જર્મન સામ્રાજ્યમાં "રાજ્ય" લગભગ રશિયામાંના રાજ્ય જેટલું જ "મુક્ત" છે. મુક્તિ તો રાજ્યને સમાજની ઉપર લાદી દેવામાં આવેલી સંઘટનામાંથી પૂર્ણ રૂપે સમાજને આધીન સંઘટનામાં પલટાવી નાખવામાં રહેલી છે, અને આજે પણ રાજ્યનાં રૂપો "રાજ્યની મુક્તિ"ને જેટલા પ્રમાણમાં મર્યાદિત રાખતાં હોય એટલા પ્રમાણમાં વધારે મુક્ત અથવા ઓછાં મુક્ત હોય છે.

જર્મન કામદારોની પાર્ટી—ઓછામાં ઓછું જો કાર્યક્રમને અપનાવી લે તો તો ચોક્કસ—બતાવે છે કે તેના સમાજવાદી વિચારો તસુ જેટલાયે ઊંડા નથી કારણ કે તે ચાલુ સમાજને (કોઈ ભાવિ સમાજને પણ) ચાલુ **રાજ્યનો** (અથવા ભાવિ સમાજની બાબતમાં ભાવિ રાજ્યનો) "**આધાર**" ગણવાને બદલે રાજ્યને જાણે પોતાના જ "**બૌદ્ધિક, નૈતિક, તથા મુક્તિ સંબંધી આધારો**" ધરાવતી સ્વતંત્ર હસ્તી ગણે છે.

વળી કાર્યક્રમમાં "**વર્તમાન રાજ્ય**" તથા "**વર્તમાન સમાજ**" શબ્દોના કરવામાં આવેલા ધાંધલિયા ગેરઉપયોગની બાબતમાં, અને જેની સામે તે પોતાની માંગો રજૂ કરે છે એ રાજ્યના સંબંધમાં પેદા કરવામાં આવતા એથીયે વધારે ધાંધલિયા ખોટા ખ્યાલોની બાબતમાં, શું કહેવું?

"વર્તમાન સમાજ" મૂડીવાદી સમાજ છે જે બધા સભ્ય દેશોમાં મધ્યયુગીન ભેળસેળથી વધારે કે ઓછા મુક્ત, દરેક દેશના વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક વિકાસના આધારે વધારે કે ઓછા બદલાયેલા, અને વધારે કે ઓછા વિકસિત રૂપમાં અસ્તિત્વમાં છે. બીજી તરફ, "વર્તમાન રાજ્ય" તો દેશ દેશની સરહદોની પાર નિરનિરાળું હોય છે. તે જેવું સ્વિટ્ઝરલૅંડમાં છે તેનાથી પ્રશિયા-જર્મન સામ્રાજ્યમાં નિરાળું છે અને જેવું અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાં છે તેનાથી ઈંગ્લૅંડમાં નિરાળું છે. એટલે "વર્તમાન રાજ્ય" તો ખાલી તરંગ જ છે.

પરંતુ વિવિધ સભ્ય દેશોનાં વિવિધ રાજ્યો રૂપનું પચરંગી વૈવિધ્ય ધરાવતાં હોવા છતાં એ બધાંમાં એક બાબત સામાન્ય છે, તેઓ મૂડીવાદી દૃષ્ટિએ વધારે કે ઓછા વિકસિત આધુનિક મૂડીવાદી સમાજ ઉપર આધારિત છે. એટલે તેઓ અમુક તાત્ત્વિક લક્ષણો પણ સર્વસામાન્ય રીતે ધરાવે છે. એવા અર્થમાં ભવિષ્યની સરખામણીમાં "વર્તમાન રાજ્ય"ની વાત કરવાનું શક્ય છે કારણ કે ભવિષ્યમાં તેના વર્તમાન મૂળનો, મૂડીવાદી સમાજનો, લોપ થઈ ગયો હશે.

એટલે આવો સવાલ ઊભો થાય છે: સામ્યવાદી સમાજમાં રાજ્ય કેવું રૂપાંતર પામશે? બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો રાજ્યની વર્તમાન કામગીરીઓને મળતી આવતી હોય એવી કઈ કઈ સામાજિક કામગીરીઓ સામ્યવાદી સમાજમાં અસ્તિત્વમાં રહેશે? એ સવાલનો જવાબ કેવળ વૈજ્ઞાનિક રીતે જ આપી શકાય, અને "રાજ્ય" શબ્દની જોડે "લોકો" શબ્દનાં હજાર હજાર જોડાણો કરવામાં આવે તોપણ એક તસુ જેટલુંયે સમસ્યાની નિકટતામાં નથી પહોંચાતું.

મૂડીવાદી સમાજ અને સામ્યવાદી સમાજ વચ્ચે એકમાંથી બીજામાં ક્રાંતિકારી રૂપાંતરનો ગાળો હોય છે. તેની સાથે સાથે રાજકીય સંક્રમણનો ગાળો પણ હોય

છે, અને તેમાં રાજ્ય **સર્વહારા વર્ગની ક્રાંતિકારી સરમુખત્યારી** સિવાય બીજું કંઈ ન હોઈ શકે.

કાર્યક્રમમાં તેની અથવા સામ્યવાદી સમાજના ભાવિ રાજ્યની છણાવટ નથી કરવામાં આવી.

કાર્યક્રમની રાજકીય માંગોમાં સૌને જાણીતાં પુરાણાં લોકશાહીવાદી ભજનકીર્તનથી વધારે કશું જ નથી; સાર્વજનીન મતાધિકાર, સીધું વિધાન નિર્માણ, પ્રજાકીય અધિકારો, લોક-મિલિશિયા, વગેરે. તેમાં મૂડીવાદી લોક પાર્ટીનો, શાંતિ અને આઝાદી સંઘનો, ખાલી પડઘો જ સાંભળવા મળે છે. એ બધી માંગો તો એવી છે કે કલ્પનાતીત રજૂઆતમાં અતિશયોક્તિ ન કરવામાં આવે તો ક્યારની **સિદ્ધ થઈ** ચૂકેલી છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે તેઓ જે રાજ્યની સાથે સંકળાયેલી છે એ રાજ્ય જર્મન સામ્રાજ્યની સરહદોમાં નથી પરંતુ સ્વિટ્ઝરલૅંડ, અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો, વગેરેમાં છે. એવી જાતનું "ભાવિ રાજ્ય" **વર્તમાન રાજ્ય** જ છે, જોકે જર્મન સામ્રાજ્યના "માળખાની" બહાર અસ્તિત્વ ધરાવતું રાજ્ય છે.

પરંતુ એક વાત ભુલાઈ ગઈ છે. જર્મન કામદારોની પાર્ટી સાફ જાહેર કરે છે કે પોતે "વર્તમાન રાષ્ટ્રીય રાજ્યની", મતલબ કે ખુદ પોતાના રાજ્યની, પ્રશિયા-જર્મન સામ્રાજ્યની, ભીતર પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે—નહિતર તેની માંગો મોટે ભાગે નિરર્થક જ બની રહેત કેમ કે માંગ તો પોતાની પાસે જે ન હોય તેની જ ઉઠાવવામાં આવે—એટલે તેણે મુખ્ય વાત ભૂલવી નહોતી જોઈતી કે એ બધા રૂપકડા નાનકડા અલંકારો જનતાની કહેવાતી સર્વોપરીતા ઉપર આધારિત હોય છે અને એટલે કેવળ **લોકશાહીવાદી પ્રજાસત્તાકમાં** જ બંધબેસતા થાય છે.

લૂઈ ફિલિપના શાસનમાં અને લૂઈ નેપોલિયનના શાસનમાં ફ્રેંચ કામદારોના કાર્યક્રમોમાં ઉઠાવવામાં આવી હતી એવી લોકશાહીવાદી પ્રજાસત્તાકની માંગ ઉઠાવવાની હિંમત ન હોય (અને એવી હિંમત ન કરવામાં જ ડહાપણ છે કેમ કે સંજોગો સાવચેતી માગી લે છે) તો માત્ર લોકશાહીવાદી પ્રજાસત્તાકમાં જ અર્થ ધરાવતી માંગો આવા રાજ્ય સામે ઉઠાવવાની ન "પ્રામાણિક" કે ન શિષ્ટ હિકમત નહોતી અજમાવવી જોઈતી, આ રાજ્ય તો પોલીસની રખેવાળી ધરાવતી, સંસદીય રૂપો વડે શણગારવામાં આવેલી, સામંતી ભેળસેળવાળી, મૂડીદાર વર્ગની અસર હેઠળ આવી ચૂકેલી, અને નોકરશાહીની રીતે ગોઠવી દેવામાં આવેલી લશ્કરી આપખુદશાહી સિવાય બીજું કંઈ નથી. વળી લટકામાં આ રાજ્યને ખાતરી આપવામાં આવી છે કે તેની ઉપર આવી બાબતો "કાનૂની રીતે" લાદી દેવાની ધારણા રાખવામાં આવે છે.

જેને લોકશાહીવાદી પ્રજાસત્તાકમાં સુવર્ણ યુગ દેખાય છે, અને જેને બિલકુલ ખ્યાલ નથી કે મૂડીવાદી સમાજના રાજ્યના એ અંતિમ રૂપમાં જ વર્ગસંઘર્ષ આખરી ફેંસલા સુધી લડી લેવાનો હોય છે, એવી અણઘડ લોકશાહી પણ, તે પણ, આવી જાતના લોકશાહીવાદથી, પોલીસની પરવાનગી ઉપર આધારિત પરંતુ તર્કના આધારે વર્જિત મર્યાદાઓની ભીતર રહેતા લોકશાહીવાદથી, પહાડો જેટલી ઊંચી કક્ષાએ છે.

હકીકતમાં "રાજ્ય" શબ્દનો અર્થ સરકારી તંત્ર, અથવા જેટલા પ્રમાણમાં તે શ્રમના વિભાજન મારફત સમાજથી અલગ ખાસ સંઘટના બની રહે છે એટલા પ્રમાણમાં રાજ્ય, કરવામાં આવે છે, એ તો આ શબ્દોમાં સ્પષ્ટ જોવા મળે છે: "જર્મન કામદારોની પાર્ટી **રાજ્યના આર્થિક આધાર** તરીકે માગણી કરે છે—એક જ વૃદ્ધિશીલ આવકવેરો," વગેરે. સરકારી તંત્રનો આધાર કરવેરા જ હોય છે, બીજું કશું નહિ. ભવિષ્યના રાજ્યમાં, સ્વિટ્ઝરલૅંડમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા રાજ્યમાં, એ માંગ સરસ રીતે પૂરી થઈ ગયેલી છે. આવકવેરામાં વિવિધ સામાજિક વર્ગોની આવકના વિવિધ સ્રોતોની, અને એટલે મૂડીવાદી સમાજની, પૂર્વધારણા હોય છે. તેથી એ વાતમાં કશું જ અસાધારણ નથી કે કાર્યક્રમમાં જે માંગ ઉઠાવવામાં આવી છે એ જ માંગ લીવરપૂલના નાણાકીય સુધારકો, ગ્લેડ્સ્ટનના ભાઈની આગેવાની હેઠળના મૂડીદારો, ઉઠાવી રહ્યા છે.

ખ. "જર્મન કામદારોની પાર્ટી રાજ્યના બૌદ્ધિક અને નૈતિક આધાર તરીકે માગણી કરે છે:

"૧. રાજ્ય તરફથી સાર્વત્રિક અને **સમાન પ્રાથમિક શિક્ષણ**. શાળામાં ફરજિયાત હાજરી. મફત શિક્ષણ."

સમાન પ્રાથમિક શિક્ષણ? આ શબ્દોની પાછળ કેવો ખ્યાલ છે? શું એમ માનવામાં આવે છે કે વર્તમાન સમાજમાં (અને અહીંયાં સવાલ માત્ર તેનો જ છે) શિક્ષણ બધા વર્ગો માટે **સમાન** હોઈ શકે? અથવા શું એવી માંગ ઉઠાવવામાં આવે છે કે ઉપલા વર્ગોને પણ અલ્પ શિક્ષણની, પ્રાથમિક શિક્ષણની, કેવળ રોજી-કામદારોની જ નહિ પરંતુ કિસાનોની બાબતમાં પણ જે એકમાત્ર શિક્ષણ સુસંગત છે તેની, કક્ષાએ ઉતારી પાડવામાં આવે?

"શાળામાં ફરજિયાત હાજરી. મફત શિક્ષણ." પહેલી બાબત તો જર્મનીમાં પણ અસ્તિત્વમાં છે, અને બીજી બાબત પ્રાથમિક શાળાઓના સંબંધમાં સ્વિટ્ઝરલૅંડમાં તથા અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાં અસ્તિત્વમાં છે. અમેરિકાનાં

અમુક રાજ્યોમાં માધ્યમિક શિક્ષણસંસ્થાઓમાં પણ શિક્ષણ "મફત" આપવામાં આવે છે, પરંતુ તેનો અર્થ વાસ્તવમાં કેવળ એટલો જ છે કે ઉપલા વર્ગોના શિક્ષણનું ખર્ચ કરવેરાની સામાન્ય આવકમાંથી ચુકવવામાં આવે છે. અહીંયાં ઉલ્લેખ કરીએ કે એ જ વાત 'ક'નો પાંચમી કલમમાં ઉઠાવવામાં આવેલી "ઇનસાફની મફત વ્યવસ્થા"ની માંગને પણ લાગુ થાય છે. ફોજદારી ઇનસાફની વ્યવસ્થા દરેક ઠેકાણે મફત છે, દીવાની ઇનસાફની વ્યવસ્થા લગભગ પૂર્ણ રૂપે મિલકતના ઝઘડાઓ સાથે સંકળાયેલી હોય છે અને એટલે બહુ મોટે ભાગે તો માત્ર મિલકતદાર વર્ગોને જ અસર કરે છે. તો તેમને પોતાના મુકદ્દમાઓ શું રાષ્ટ્રીય ખજાનાના ખર્ચે ચલાવવાં દેવામાં આવે?

શાળાઓ સંબંધી ફકરામાં પ્રાથમિક શાળાઓ જોડે સમન્વિત ટેકનિકલ શાળાઓની (સૈદ્ધાંતિક તથા અમલી ટેકનિકલ શાળાઓની) માગણી તો ઓછામાં ઓછી કરવી જ જોઈતી હતી.

"**રાજ્ય તરફથી પ્રાથમિક શિક્ષણ**" એકદમ વાંધાજનક છે. સામાન્ય કાનૂન થકી પ્રાથમિક શાળાઓનું ખર્ચ, અધ્યાપનના સ્ટાફની યોગ્યતાઓ, શિક્ષણની શાખાઓ, વગેરે નિર્ધારિત કરવાની અને અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાં છે તેમ રાજ્યના નિરીક્ષકો તરફથી એવી કાનૂની જોગવાઈઓની દેખરેખની વ્યવસ્થા કરવાની બાબત, રાજ્યને લોકોના શિક્ષણદાતા તરીકેક્ત નિયુ કરી દેવાની બાબતથી, બહુ નિરાળી છે! સરકાર અને ધર્મસંસ્થાને શાળાની ઉપર અસર પાડવાની સ્થિતિથી અળગી રાખવામાં જ સારાવાટ છે. ખાસ કરીને પ્રશિયા-જર્મન સામ્રાજ્યમાં (અને એવી ગંધારી ચાલાકીનો આશરો ન જ લેવો જોઈએ કે "ભવિષ્યના રાજ્ય"ની વાત થઈ રહી છે, આપણે જોયું છે કે એ બાબતમા સ્થિતિ કેવી છે) તો એથી ઊલટું રાજ્યને લોકો તરફથી બહુ કડક શિક્ષણની જરૂર છે.

પરંતુ કાર્યક્રમના બધા લોકશાહીવાદી ખણખણાટ છતાં તેમાં રાજ્યના સંબંધમાં લાસાલપંથની દાસતાભરી નિષ્ઠાનો અથવા એથી જરાય બહેતર નહિ એવી ચમત્કારોમાં લોકશાહીવાદી નિષ્ઠાનો રંગ ઓતપ્રોત છે, અથવા સમજો કે ચમત્કારોમાં નિષ્ઠાના એ બે પ્રકારો, સમાજવાદથી એકસરખા વેગળા પ્રકારો, વચ્ચેની તડજોડ અંકિત છે.

પ્રશિયાના બંધારણના એક ફકરામાં જણાવવામાં આવ્યું છે – "**વિજ્ઞાનની સ્વતંત્રતા**". તો પછી અહીંયાં કેમ?

"**અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા**"! "કુલ્તુરકામ્ફ"[14] ના સંઘર્ષની આ વેળાએ ઉદારમતવાદને તેનાં પુરાણાં સંકેતસૂત્રો યાદ કરાવવાનું મન હોય તો એમ ચોક્કસ માત્ર નીચેના રૂપમાં કરી શકાયું હોત: દરેક માણસ પોતાની ધાર્મિક

તથા શારીરિક જરૂરિયાતો પોલીસની દખલગીરી વગર પૂરી કરી શકે. પરંતુ કામદારોની પાર્ટીએ આ સંબંધમાં ગમે તેમ પણ એ હકીકત વિશે પોતાની સભાનતા વ્યક્ત કરવી જોઈતી હતી કે મૂડીવાદી "અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા"માં **અંતઃકરણની ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના** બધા શક્ય પ્રકારોને સહી લેવા સિવાય બીજું કશું નથી હોતું, અને તે પોતાના તરફથી અંતઃકરણને ધર્મના વશીકરણથી મુક્ત કરાવવાના પ્રયાસો કરે છે. પરંતુ "મૂડીવાદી" કક્ષાની સીમાઓને ન ઓળંગવાનું પસંદ કરવામાં આવે છે.

હું અંત સુધી પહોંચી ગયો છું કેમ કે કાર્યક્રમમાં હવે આવતું પરિશિષ્ટ તેનું લાક્ષણિક ઘટક નથી બની રહેતું અને મારે માટે બહુ સંક્ષિપ્ત છણાવટ શક્ય છે.

૨. "ધોરણસરનો કામ-દિન."

બીજા કોઈ પણ દેશમાં કામદારોની પાર્ટીએ પોતાનું ધોરણ આવી બિનચોક્કસ માંગ પૂરતું જ સીમિત નથી રાખ્યું પરંતુ હયાત સંજોગોમાં પોતાની દૃષ્ટિએ ધોરણસરના કામ-દિનની લંબાઈ હંમેશાં નક્કી કરી છે.

૩. "સ્ત્રીઓના શ્રમની મર્યાદાનું નિર્ધારણ અને બાળકોના શ્રમની મનાઈ."

કામ-દિનનું ધોરણ નિર્ધારિત કરતી વેળા સ્ત્રીઓના શ્રમની મર્યાદા, કામદિનની સમયાવધિ તથા વચ્ચેના વિરામો જોડે સંબંધિત હોય એટલા પ્રમાણમાં, સામેલ હોવી જ જોઈએ, નહિતર તેનો અર્થ સ્ત્રીઓના શ્રમને ઉદ્યોગની એવી શાખાઓમાંથી બકાત રાખવાનો જ થાય કે જે સ્ત્રીના શરીરના આરોગ્યને ખાસ હાનિકર હોય અથવા સ્ત્રી જાતિના સંબંધમાં નૈતિક દૃષ્ટિએ વાંધાજનક હોય. ઉદ્દેશ એવો હોય તો એમ જણાવવું જોઈતું હતું.

"**બાળકોના શ્રમની મનાઈ!" અહીંયાં ઉંમરની મર્યાદા જણાવવાનું એકદમ** આવશ્યક હતું.

બાળકોના શ્રમની **સામાન્ય મનાઈ** મોટા પાયાના ઉદ્યોગના અસ્તિત્વ જોડે મેળ નથી ખાતી અને એટલે ઠાલી નેક મંછા જ બની રહે છે.

તેની સિદ્ધિ—શક્ય હોય તો—પ્રત્યાઘાતી ગણાય કેમ કે જુદાં જુદાં વયજૂથો મુજબ કામના સમયના કડક નિયમનની તથા બાળકોના રક્ષણ માટે બીજાં સલામતીનાં પગલાંની સાથે ઉત્પાદક શ્રમ અને શિક્ષણનો વહેલો સમન્વય વર્તમાન સમાજના રૂપાંતરના એકદમ જોરદાર ઉપાયોમાં સામેલ છે.

૪. "કારખાનાં, કસબકારીગરી, અને ઘરેલુ ઉદ્યોગ ઉપર રાજ્યની દેખરેખ."

પ્રશિયા-જર્મન રાજ્યને લક્ષમાં રાખતાં ચોક્કસ માંગ ઉઠાવવી જોઈતી હતી કે નિરીક્ષકોને માત્ર કાનૂનની અદાલત જ હઠાવી શકે, ફરજના સંબંધમાં બેપરવાઈ બદલ કોઈ પણ કામદાર તેમની ઉપર અદાલતી કારવાઈ કરાવી શકે, તેઓ તબીબી વ્યવસાયના માણસો હોવા જોઈએ.

૫. "કારાવાસના શ્રમનું નિયમન."

સામાન્ય રૂપે કામદારોના કાર્યક્રમમાં તુચ્છ માંગ. પરંતુ એટલું તો સાફ જણાવવું જ જોઈતું હતું કે હરીફાઈની બીકને લીધે સાધારણ ગુનેગારોની જોડે તેઓ પશુ હોય એવું વર્તન ચલાવી લેવાનો કોઈ ઇરાદો નથી, ખાસ કરીને તેમને જિંદગી બહેતર બનાવવાના એકમાત્ર સાધનથી, ઉત્પાદક શ્રમથી, વંચિત બનાવી દેવાની કોઈ મુરાદ નથી. સમાજવાદીઓ પાસેથી ઓછામાં ઓછી એટલી આશા તો ચોક્કસ રાખવામાં આવે જ.

૬. "અસરકારક જવાબદારી કાનૂન."

જણાવવું જોઈતું હતું કે "અસરકારક" જવાબદારી કાનૂનનો અર્થ શો કરવામાં આવે છે.

અહીંયાં નોંધ લેવી ઘટે કે ધોરણસરના કામ-દિનની વાત કરતી વેળા કારખાનાં સંબંધી કાનૂનનો એ ભાગ ધ્યાનમાં નથી લેવામાં આવ્યો કે જેમાં આરોગ્યને લગતા નિયમો તથા સલામતીને લગતાં પગલાં વગેરે નિરૂપિત છે. જવાબદારી કાનૂન તો જ્યારે એ નિયમોનો ભંગ કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારે જ લાગુ થાય.

ટૂંકમાં, આ પરિશિષ્ટ પણ સંપાદનમાં બેદરકારીનું ખાસ લક્ષણ ધરાવે છે.

મેં મારે કહેવાનું કહી દીધું છે અને એ રીતે મારા આત્માને ઉગારી લીધો છે.

૧૮૭૫ના એપ્રિલમાં
અથવા મેના આરંભમાં લિખિત
સંક્ષિપ્ત વાચના
૧૮૯૦-૯૧માં *«Die Neue Zeit»*
સામયિકના પહેલા ગ્રંથના ૧૮મા અંકમાં પ્રકાશિત

ફ્રેડરિક એંગેલ્સ

બેબેલને પત્ર[15]

લંડન, ૧૮-૨૮ માર્ચ, ૧૮૭૫

પ્રિય બેબેલ,

મને તમારો ૨૩મી ફેબ્રુઆરીનો પત્ર મળ્યો છે અને જાણીને ખુશી થઈ છે કે તમારી તબિયત સરસ છે.

તમે પૂછો છો કે એકીકરણ વિશે અમારા ખ્યાલો કેવા છે. કમનસીબે અમે પણ તમારા જેવી જ હાલતમાં છીએ. લીબ્કનેખ્તે અથવા બીજા કોઈએ અમને કશી માહિતી મોકલી નથી, એટલે અમે પણ જેટલું અખબારોમાં છપાયું છે એટલું જ જાણીએ છીએ, અને લગભગ અઠવાડિયા પહેલાં કાર્યક્રમનો ખરડો પ્રગટ કરવામાં આવ્યો ત્યાં સુધી અખબારોમાં કશું જ નહોતું આવતું! આ ખરડાએ અમારાં મનમાં ઓછું અચરજ પેદા નથી કર્યું એમાં શંકા નહિ.

આપણી પાર્ટીએ લાસાલપંથીઓને સુમેળની અથવા ઓછામાં ઓછું સહકારની દરખાસ્તો એટલી બધી વાર કરી છે અને હાસેનક્લેવેરો, હાસેલમાનો, તથા તોલકેઓ તરફથી આપણી પાર્ટીને એટલી બધી વાર ઘૃણાથી ધુતકારી કાઢવામાં આવી છે કે કોઈ બાળક પણ નીચે મુજબની જ તારવણી કરે: હવે આ સજ્જનો પોતે સામે ચાલીને સુમેળની દરખાસ્ત કરે છે એટલે તેઓ ભારે મોટી મુશ્કેલીમાં હોવા જોઈએ. પરંતુ એ લોકોના જાણીતા ચારિત્રને લક્ષમાં લેતાં આપણી ફરજ છે કે તેમની મુશ્કેલીને દરેક શક્ય ગેરંટી અંકિત કરાવવા ઉપયોગમાં લઈએ, જેથી કામદારોની નજરમાં હલકી પડી ગયેલી તેમની સ્થિતિને તેઓ આપણી પાર્ટીના ભોગે સુધારી ન લે. તેમની તરફ અત્યંત લાગણીશૂન્ય તથા અવિશ્વાસનું વલણ અપનાવવું જોઈતું હતું અને એકતાને એ બાબત ઉપર આધારિત રાખવી જોઈતી હતી કે તેઓ પોતાનાં સંકુચિત સૂત્રો તથા "રાજ્યની મદદને" તજી દેવા તેમ જ ૧૮૬૯ના આઇઝેનાખ કાર્યક્રમનાં મૂળતત્ત્વોને અથવા વર્તમાન સમયને બંધબેસતી તેની સુધારેલી આવૃત્તિને

સ્વીકારવા કેટલી હદે તૈયાર થાય છે. આપણી પાર્ટીને સૈદ્ધાંતિક ક્ષેત્રે અને એટલે કાર્યક્રમ માટે જે કંઈ નિર્ણાયક છે તેના સંબંધમાં લાસાલપંથીઓ પાસેથી **શીખવાનું કશું જ નથી,** પરંતુ લાસાલપંથીઓને આપણી પાર્ટી પાસેથી શીખવાનું કંઈક ચોક્કસ છે જ. એકતાની પહેલી શરત એવી હોવી જોઈએ કે તેઓ સંકુચિત ધોરણ તજી દે, લાસાલપંથીઓ મટી જાય, અને સૌથી મોટી વાત એ કે તમામ રોગોની દવા તરીકે રાજ્યની મદદને તેઓ સાવ છોડી ન દે તો ઓછામાં ઓછું એક ગૌણ સંક્રમણાત્મક પગલા તરીકે ગણે, બીજાં બધાં શક્ય પગલાંમાંના એક અને સંગાથી પગલા તરીકે ગણે. કાર્યક્રમનો ખરડો બતાવે છે કે આપણા લોકો સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ લાસાલપંથી આગેવાનોથી સો ગણા ચડિયાતા છે, પરંતુ રાજનૈતિક ખંધાઈની બાબતમાં તેમનાથી એટલા જ પ્રમાણમાં ઊતરતા છે, અપ્રમાણિક માણસોએ "પ્રમાણિક"* માણસોને ફરી વાર નિષ્ઠુરતાથી છેતર્યા છે.

પહેલી વાત તો એ કે લાસાલના આડંબરી પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખોટા વિધાનને સ્વીકારી લેવામાં આવ્યું છે: કામદાર વર્ગના સંબંધમાં બીજા બધા વર્ગો કેવળ એક જ પ્રત્યાઘાતી સમુદાય છે. એ વિધાન માત્ર થોડાક અપવાદરૂપ દાખલાઓમાં જ સાચું ગણાય: ઉદાહરણ તરીકે કોમ્યુન જેવી સર્વહારા વર્ગની ક્રાંતિમાં, અથવા એવા દેશમાં કે જ્યાં રાજ્ય તથા સમાજને મૂડીદાર વર્ગે પોતાના સ્વરૂપ મુજબનો ઘાટ આપ્યો હોય એટલું જ નહિ પરંતુ તેને પગલે પગલે લોકશાહીવાદી નીચલો મૂડીદાર વર્ગ પણ એવું નવઘડતર આખરી પરિણામો સુધી કરી ચૂક્યો હોય. દાખલા તરીકે, જર્મનીમાં લોકશાહીવાદી નીચલો મૂડીદાર વર્ગ એ પ્રત્યાઘાતી સમુદાયમાં સામેલ હોય તો સામાજિક-લોકશાહીવાદી કામદાર પાર્ટી વર્ષો સુધી તેના, લોક પાર્ટીના, સંગાથમાં કેવી રીતે રહી હોય? *«Volksstaat»* પોતાનાં રાજકીય વિષયવસ્તુઓ લગભગ આખેઆખાં *«Frankfurter Zeitung»*[16]માંથી કેવી રીતે લઈ શકે? અને એવું કેવી રીતે બન્યું છે કે આ કાર્યક્રમમાં સામેલ કરવામાં આવેલી ઓછામાં ઓછી સાત માંગો લોક પાર્ટીના તથા નિમ્ન-મૂડીવાદી લોકશાહીવાદના કાર્યક્રમને સીધી તથા શાબ્દિક રીતે મળતી આવે છે? મારો નિર્દેશ એકથી પાંચ અને એકથી બે મળીને સાત રાજકીય માંગો તરફ છે. તેમાં એક પણ માંગ એવી નથી કે જે **મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી**[17] ન હોય.

બીજી વાત એ કે કામદારોનું આંદોલન આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલન હોવાના સિદ્ધાંતને વર્તમાન સમય માટે વાસ્તવમાં સાવ તિલાંજલિ આપી દેવામાં આવી

*આઈઝેનાખપંથીઓના સંબંધમાં વાપરવામાં આવેલો શબ્દ.

છે, અને તે પણ એવા લોકો તરફથી કે જેમણે પૂરાં પાંચ વર્ષ અત્યંત મુશ્કેલ સંજોગોમાં અત્યંત ગૌરવમય રીતે એ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કર્યું છે. યુરોપી આંદોલનમાં જર્મન કામદારોનું મોખરાનું સ્થાન **તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ** યુદ્ધ[18] દરમિયાન તેમના ખરેખરા આંતરરાષ્ટ્રીય વલણ ઉપર આધારિત છે, બીજો કોઈ સર્વહારા વર્ગ એવું સરસ વર્તન ન કરી શક્યો હોત. અને હવે તેઓ એ સિદ્ધાંતને એવી ઘડીએ તિલાંજલિ આપવાના છે કે જ્યારે પરદેશોમાં બધે ઠેકાણે કામદારો તેની ઉપર ભાર મૂકી રહ્યા છે, જેટલા પ્રમાણમાં સરકારો કોઈ પણ સંગઠનમાં તેની અભિવ્યક્તિના દરેક પ્રયાસને દબાવી દેવાની જહેમતો કરી રહી છે એટલા જ પ્રમાણમાં ભાર મૂકી રહ્યા છે! તો પછી કામદારોના આંદોલનના આંતરરાષ્ટ્ર-વાદમાંથી બાકી શું રહે છે? ઝાંખી **સંભાવના**—યુરોપી કામદારોના પોતાની મુક્તિ માટેના ભાવિ સહકાર સુધ્ધાંની નહિ પરંતુ ભવિષ્યમાં "પ્રજાઓના આંતરરાષ્ટ્રીય ભાઈચારા"ની, શાંતિ સંઘના મૂડીવાદીઓનાં "યુરોપનાં સંયુક્ત રાજ્યો"ની!

ઈન્ટરનૅશનલનો ખુદનો ઉલ્લેખ બેશક તદ્દન બિનજરૂરી હતો. પરંતુ સાવ ઓછામાં ઓછું એટલું તો થઈ જ શક્યું હોત કે ૧૮૬૯ના કાર્યક્રમના સંબંધમાં બિલકુલ પીછેહઠ ન કરવામાં આવે અને નીચે મુજબ જણાવવામાં આવે: **જોકે** જર્મન કામદારોની પાર્ટી **સૌપ્રથમ** તો તેને માટે નિર્ધારિત રાજ્ય-સરહદોની ભીતર કામગીરી કરે છે (તેને યુરોપી સર્વહારા વર્ગ વતી બોલવાનો કશો અધિકાર નથી, અને ખાસ તો કશું જૂઠું બોલવાનો કશો અધિકાર નથી), પરંતુ તે બધા દેશોના કામદારોની જોડે પોતાના ઐક્ય વિશે સભાન છે અને એ ઐક્યને કારણે પોતાને શિરે આવતી જવાબદારીઓ પૂરી કરવા જેવી રીતે અત્યાર સુધી તત્પર રહ્યો છે એવી જ રીતે હવે પછી પણ હંમેશાં તત્પર રહેશે. પોતાને ઈન્ટરનૅશનલના ભાગ તરીકે ઘોષિત કર્યા વગર કે ગણ્યા વગર પણ એવા પ્રકારની જવાબદારીઓ અસ્તિત્વમાં રહે જ છે, દાખલા તરીકે હડતાલોમાં મદદ કરવી અને હડતાલ તોડવાનાં કરતૂતોમાં ભાગ ન લેવો, કાળજી રાખવી કે પાર્ટીનાં મુખપત્રો વિદેશોમાં ચાલતા આંદોલનની માહિતી જર્મન કામદારોને આપતાં રહે, રાજવંશી યુદ્ધોના જોખમ અથવા વિસ્ફોટની સામે ચળવળ ચલાવવામાં આવે, એવાં યુદ્ધો દરમિયાન એવું વર્તન અપનાવવામાં આવે કે જે ૧૮૭૦ અને ૧૮૭૧માં આદર્શ રીતે અપનાવવામાં આવેલા વર્તનને મળતું આવતું હોય.

ત્રીજી વાત એ કે આપણા લોકોએ લાસાલપંથી "રોજીનો લોખંડી નિયમ", સાવ જરીપુરાણા આર્થિક દૃષ્ટિકોણ ઉપર આધારિત નિયમ, પોતાને માથે લદાઈ જવા દીધો છે. એ નિયમ એવો છે કે કામદારને સરેરાશ તો કેવળ **ન્યૂનતમ**

રોજી જ મળે છે કેમ કે વસતિના સંબંધમાં માલ્થસના સિદ્ધાંત મુજબ કામદારો હંમેશાં વધારે પડતી મોટી સંખ્યામાં હોય છે (લાસાલની દલીલ એવી હતી). હવે માર્ક્સે 'મૂડી'માં વિગતવાર સાબિત કરી દીધું છે કે રોજીનું સંચાલન કરતા નિયમો બહુ જટિલ હોય છે, સંજોગો અનુસાર ક્યારેક એક તો ક્યારેક બીજો નિયમ વર્ચસ્વી બની જાય છે, એટલે એ નિયમો કોઈ પણ અર્થમાં લોખંડી નથી હોતા પરંતુ એથી ઊલટું બહુ લચીલા હોય છે, અને લાસાલે ધારી લીધેલું એમ બાબતને થોડાક શબ્દોમાં પતાવી દેવાનું કોઈ રીતે શક્ય નથી. નિયમના સમર્થનમાં લાસાલે માલ્થસ તથા રિકાર્ડોનાં લખાણોમાંથી નકલ કરેલી (રિકાર્ડોના લખાણને વિકૃત બનાવીને) માલ્થસપંથી દલીલનું, દાખલા તરીકે «*Arbriter-lesebuch*»માં પાંચમા પૃષ્ઠમાં જોવા મળતી અને લાસાલની બીજી પુસ્તિકામાંથી ટાંક્વામાં આવેલી દલીલનું, માર્ક્સે 'મૂડીનો સંચય' વિભાગમાં વિગતવાર ખંડન કર્યું છે. એટલે લાસાલનો "લોખંડી નિયમ" અપનાવીને આપણે ખોટું પ્રમાણ ધરાવતી ખોટી થિસિસથી બંધાઈ જઈએ છીએ.

ચોથી વાત એ કે કાર્યક્રમમાં લાસાલ છાપની રાજ્યની મદદને અત્યંત ઉઘાડા રૂપમાં, લાસાલે બુશેના લખાણમાંથી ચોરી લીધેલી એવા જ રૂપમાં, **એકમાત્ર સામાજિક** માંગ તરીકે રજૂ કરવામાં આવી છે, અને તે પણ બ્રાકકેએ એ માંગની નરી વ્યર્થતા બહુ સારી રીતે ઉઘાડી પાડી દીધી છે ત્યાર પછી, અને આપણી પાર્ટીના બધા નહિ તો લગભગ બધા વક્તાઓને લાસાલપંથીઓ સામેની લડતમાં એ "રાજ્યની મદદ"નો વિરોધ કરવો પડયો છે ત્યાર પછી! આપણી પાર્ટી માટે ખુદ પોતાને માથે એથી વધારે હીણપત લાદવાનું શક્ય જ નથી. આંતરરાષ્ટ્રવાદને આમાન્દ ગોગની કક્ષાએ અને સમાજવાદને મૂડીવાદી પ્રજાસત્તાકપંથી બુશેની, **સમાજવાદીઓને છેતરવાના** ઈરાદે તેમના વિરોધમાં એ માંગ રજૂ કરનારા બુશેની, કક્ષાએ ઉતારી પાડવામાં આવ્યો છે!

પરંતુ "રાજ્યની મદદ" લાસાલપંથી અર્થમાં બહુ બહુ તો અમુક લક્ષ્ય સાધવા માટે ઘડી કાઢવામાં આવેલાં ઘણાં પગલાંમાંનું કેવળ એક છે, અને અહીંયાં કરવામાં આવેલા નબળા વર્ણન મુજબ એ લક્ષ્ય "સામાજિક સવાલના ઉકેલનો માર્ગ તૈયાર કરવાનું" છે, જાણે કેમ સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ **અણઊકલ્યો** સામાજિક **સવાલ** આપણે માટે હજી અસ્તિત્વમાં હોય! એટલે જો કહેવામાં આવે કે જર્મન કામદારોની પાર્ટી ઉદ્યોગમાં તથા ખેતીવાડીમાં તથા રાષ્ટ્રીય પાયા ઉપર સહકારી ઉત્પાદનની સ્થાપના કરીને મજૂરીની નાબૂદીની જહેમતો કરે છે, એ લક્ષ્યની સિદ્ધિ માટે સમુચિત દરેક કદમને ટેકો આપે છે!—તો એક પણ લાસાલપંથી તેનો વિરોધ કોઈ રીતે ન કરી શકે.

પાંચમી વાત એ કે ટ્રેડ યુનિયનો મારફત કામદાર વર્ગનું સંગઠન એક વર્ગ તરીકે કરવા વિશે એક શબ્દ પણ નથી. અને એ મુદ્દો બહુ અગત્યનો છે કેમ કે એવું સંગઠન સર્વહારા વર્ગનું ખરું વર્ગીય સંગઠન હોય છે, તેમાં તે મૂડી સામેનો પોતાનો રોજિંદો સંઘર્ષ લડે છે તથા તાલીમ હાંસલ કરે છે, અને આજકાલ તો ખરાબમાં ખરાબ સંજોગોમાં (હાલ પૅરિસમાં છે એવા સંજોગોમાં) પણ તેને ખતમ કરી નાખવાનું હવે શક્ય જ નથી રહ્યું. એવા સંગઠને જર્મનીમાં પણ જે મહત્ત્વ ધારણ કરી લીધું છે તેને લક્ષમાં લેતાં અમારા ખ્યાલ મુજબ કાર્યક્રમમાં તેનો ઉલ્લેખ કરવાનું અને શક્ય હોય તો પાર્ટી સંગઠનમાં તેને માટે જગ્યા ખુલ્લી રાખવાનું એકદમ જરૂરી છે.

લાસાલપંથીઓને રાજી કરવા આપણા લોકોએ આ બધું કર્યું છે. પણ બીજા પક્ષે શી છૂટ મૂકી છે? એટલી કે બહુ ગોટાળા ભરેલી **નિર્ભેળ લોકશાહીવાદી માંગોનો** ગંજ કાર્યક્રમમાં અંકિત થવો જોઈએ. તેમાંની કેટલીક માંગો તો ખાલી ફૅશનની બાબત જ છે, દાખલા તરીકે સ્વિટઝરલૅંડમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું "જનતા તરફથી વિધાન નિર્માણ" કોઈ રીતે કંઈ કરતું હોય તો ફાયદા કરતાં નુકસાન વધારે કરે છે. જનતા તરફથી **વહીવટ**—એમાં કંઈક છે ખરું. સમગ્ર આઝાદીની પહેલી શરત પણ એવી જ રીતે સામેલ નથી કરવામાં આવી—કે બધા અમલદારો પોતાનાં સત્તાવાર કદમોના સંબંધમાં સાધારણ અદાલતોમાં અને સામાન્ય કાનૂન મુજબ દરેક નાગરિકને જવાબદાર રહેશે. હું એ હકીકત વિશે કશું વધારે અહીંયાં નહિ કહું કે વિજ્ઞાનની સ્વતંત્રતા અને અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા જેવી માંગો તો દરેક ઉદારમતવાદી મૂડીવાદી કાર્યક્રમમાં અંકિત હોય છે અને આ કાર્યક્રમમાં થોડીક વિચિત્ર લાગે છે.

મુક્ત લોક રાજ્યનું રૂપાંતર મુક્ત રાજ્યમાં કરી નાખવામાં આવ્યું છે. વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અર્થ તારવીએ તો મુક્ત રાજ્ય એટલે એવું રાજ્ય કે જે તેના નાગરિકોના સંબંધમાં મુક્ત હોય, એટલે આપખુદ સરકાર ધરાવતું રાજ્ય હોય. રાજ્યની બધી વાતો પડતી મૂકી દેવી જોઈએ, ખાસ કરીને તો કોમ્યુન પછી, અને કોમ્યુન શબ્દના ખરા અર્થમાં રાજ્ય નહોતું. અરાજકતાવાદીઓ નફરત થઈ જાય એટલી હદે આપણી સામે "**લોક રાજ્ય**"ને ઉછાળતા રહ્યા છે. જોકે પ્રુધોંની વિરુદ્ધ માર્ક્સના પુસ્તકમાં અને ત્યાર બાદ 'કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું જાહેરનામું'માં સીધું જાહેર થઈ ચૂક્યું છે કે સમાજની સમાજવાદી વ્યવસ્થા દાખલ થતાં રાજ્ય આપમેળે વિઘટન પામશે અને અદૃશ્ય થઈ જશે. એટલે, રાજ્ય તો સંઘર્ષમાં, ક્રાંતિમાં, હરીફોને જોરજુલમથી દબાવી રાખવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતી કેવળ સંક્રમણાત્મક સંસ્થા હોવાથી મુક્ત લોક રાજ્યની વાતો

નર્યો બકવાદ જ છે: સર્વહારા વર્ગ જ્યાં સુધી રાજ્યનો **ઉપયોગ** કરતો રહે ત્યાં સુધી આઝાદીના હિતમાં નહિ પરંતુ પોતાના હરીફોને દબાવી દેવા માટે કરે છે, અને આઝાદીની વાત કરવાનું શક્ય બને કે તરત રાજ્ય તરીકે રાજ્યનું અસ્તિત્વ મટી જાય છે. એટલે અમે દરેક ઠેકાણે "**રાજ્યને**" બદલે મઝાનો પુરાણો જર્મન શબ્દ Gemeinwesen મૂકવાની દરખાસ્ત કરીએ છીએ, તેમાં ફ્રેંચ શબ્દ "commune"નો અર્થ બહુ સારી રીતે સૂચિત થાય છે.

"બધા વર્ગીય તફાવતોની નાબૂદી"ની જગ્યાએ "સમગ્ર સામાજિક તથા રાજકીય અસમાનતાનું નિવારણ" શબ્દો પણ બહુ વિવાદાસ્પદ છે. એક અને બીજા દેશ વચ્ચે, એક અને બીજા પ્રાંત વચ્ચે, તથા એક અને બીજા વિસ્તાર વચ્ચે પણ જીવનના સંજોગોમાં અમુક અસમાનતા હંમેશાં અસ્તિત્વમાં રહેવાની જ, તેને ઘટાડીને સાવ ઓછી કરી નાખવાનું શક્ય બનશે પરંતુ તદ્દન હઠાવી દેવાનું કદી શક્ય નહિ બને. પહાડોમાં વસતા લોકોના જીવનના સંજોગો સપાટ પ્રદેશોમાં વસતા લોકોની સરખામણીમાં સદા નિરાળા રહેવાના જ. સમાજવાદી સમાજને **સમાનતા**ની દુનિયા ગણવાનો ખ્યાલ તો "મુક્તિ, સમાનતા, બંધુભાવ" ઉપર આધારિત પુરાણો એકાંગી ફ્રેંચ ખ્યાલ છે. અગાઉની સમાજવાદી વિચારધારાઓના બધા એકાંગી ખ્યાલોની જેમ એ ખ્યાલ **વિકાસની કક્ષા તરીકે** તેના જમાનામાં અને સ્થળે વાજબી હતો, પરંતુ હવે તેને તજી દેવો જોઈએ કેમ કે તે લોકોનાં ભેજાંમાં ખાલી ગોટાળા જ પેદા કરે છે, અને બાબતની રજૂઆતની વધારે ચોક્કસ રીતો હવે શોધી કાઢવામાં આવી છે.

આ કાર્યક્રમના લગભગ દરેક શબ્દની ટીકા કરી શકાય એમ છે, વળી તેની રચના નીરસ અને નિસ્તેજ શૈલીમાં કરવામાં આવી છે, પરંતુ હું આટલેથી જ પૂરું કરું છું. તેનું સ્વરૂપ એવું છે કે તેને અપનાવી લેવામાં આવશે તો તેના આધારે સ્થપાયેલી **નવી** પાર્ટીમાં હું અને માર્ક્સ **કદી નહિ** ભળી શકીએ, અને અમારે બહુ ગંભીર વિચાર કરવો પડશે કે તેના સંબંધમાં કેવું વલણ અપનાવવું, જાહેરમાં પણ. તમારે યાદ રાખવાનું છે કે જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી કામદાર પાર્ટીના દરેકે દરેક કથન અને કદમ માટે પરદેશોમાં **અમને** જવાબદાર ગણવામાં આવે છે. એ રીતે, «*Demokratisches Wochenblatt*»[19] શરૂ થયું ત્યાર પછી લીબ્કનેખ્તે ઉચ્ચારેલા અથવા લખેલા દરેક અવિચારી શબ્દ માટે બાકૂનિને પોતાની કૃતિ 'રાજ્યત્વ અને અરાજકતા'માં અમને જ જવાબદાર ગણાવ્યા છે. લોકોને ધારી લેવાનું ગમે છે કે આખો કારોબાર અમે જ અહીંથી ચલાવી રહ્યા છીએ, પરંતુ જેમ હું જાણું છું એમ જ તમે પણ જાણો છો-કે પાર્ટીના આંતરિક મામલાઓમાં કોઈ જાતની દખલગીરી

અમે ભાગ્યે જ ક્યારેય કરી છે, અને જ્યારે કરી છે ત્યારે તેમાં આશય માત્ર એટલો જ રહ્યો છે કે અમને લાગેલા છબરડાઓને, અને કેવળ **સૈદ્ધાંતિક** છબરડાઓને જ, સુધારી લેવામાં આવે. પરંતુ તમને સમજાઈ જશે કે આ કાર્યક્રમ એવો વળાંક અંકિત કરે છે કે જે આ કાર્યક્રમને સ્વીકારી લેનારી પાર્ટીના સંબંધમાં કોઈ પણ અને દરેક જાતની જવાબદારી નકારી કાઢવાની ફરજ અમારી ઉપર બહુ સહેલાઈથી પાડે એવો છે.

સામાન્ય રીતે પાર્ટીનો સત્તાવાર કાર્યક્રમ પાર્ટી જે કંઈ કરતી હોય તેનાથી ઓછા મહત્ત્વનો હોય છે. પરંતુ **નવો** કાર્યક્રમ તો આખર જાહેર રીતે લહેરાવવામાં આવેલો ઝંડો હોય છે અને બહારની દુનિયા પાર્ટીની મુલવણી તેના આધારે કરે છે. એટલે તેણે પીછેહઠ કોઈ રીતે ન જ કરવી જોઈએ, પરંતુ આ કાર્યક્રમ આઇઝેનાખ કાર્યક્રમની સરખામણીમાં પીછેહઠ કરે છે. વળી એ બાબત લક્ષમાં લેવી જોઈએ કે બીજા દેશોના કામદારો આ કાર્યક્રમના સંબંધમાં શું કહેશે, સમગ્ર જર્મન સમાજવાદી સર્વહારા વર્ગ લાસાલપંથની **આવી** કદમબોસી કરે તેની કેવી છાપ પડશે.

સાથે સાથે જ મને ખાતરી છે કે **આવા** આધારે કરવામાં આવેલું જોડાણ એક વરસ પણ નહિ ટકે. આપણી પાર્ટીનાં સર્વોત્તમ માનસો શું રોજીના લોખંડી નિયમ તથા રાજ્યની મદદ સંબંધી લાસાલપંથી ઉપદેશને મોઢે કરી લઈને ફરીફરીને રટતા રહેશે? દાખલા તરીકે, મારે જોવું છે કે તમે એમ કરો! અને તેઓ એમ કરશે તો શ્રોતાઓ તેમના હુરિયા બોલાવશે. અને મને ખાતરી છે કે એક રતલ માંસના લેણદાર યહૂદી શાયલોકની[20] જેમ લાસાલપંથીઓ કાર્યક્રમના એ **જ** મુદ્દાઓને ચોંટી રહેવાનો તકાદો કરશે. પાછું વિભાજન આવશે જ, પરંતુ દરમિયાનમાં આપણે હાસેલમાન, હાસેનક્લેવેર, તોલકે, અને તેમના સોબતીઓને ફરી "પ્રમાણિક" બનાવી દીધા હશે, વિભાજનમાં આપણે કમજોર બની ગયા હોઈશું અને લાસાલપંથીઓ વધુ જોરાવર બની ગયા હશે, આપણી પાર્ટીની રાજકીય નિષ્કલંકતા ખતમ થઈ ગઈ હશે અને થોડા વખત માટે પોતાના ઝંડામાં અંકિત કરી દીધેલાં લાસાલપંથી સૂત્રોનો વિરોધ તે ફરી કદી ખુલ્લા દિલે નહિ કરી શકે, અને લાસાલપંથીઓ વળી પોતે જ એકદમ ખરી એકમાત્ર કામદારોની પાર્ટી હોવાનો દાવો કરે તથા આપણા લોકોને મૂડીવાદી ગણાવે તો તેની સાબિતીમાં કાર્યક્રમ મોજૂદ હશે. કાર્યક્રમમાં સઘળાં સમાજવાદી પગલાં **તેમનાં** છે, અને તેમાં **આપણી** પાર્ટીએ જે કંઈ સામેલ કર્યું છે તે નિમ્ન-મૂડીવાદી લોકશાહીવાદની માગણીઓ પૂરતું જ સીમિત છે, તેમ છતાં એ જ કાર્યક્રમમાં

નિમ્ન-મૂડીવાદી લોકશાહીવાદને વળી **આપણી પાર્ટીએ જ** "પ્રત્યાઘાતી સમુદાય"ના એક ભાગ તરીકે પણ ગણાવ્યો છે.

મેં આ પત્ર અહીંયાં પડયો રહેવા દીધો હતો કેમ કે એપ્રિલની પહેલી તારીખે બિસ્માર્કના જન્મદિવસના પ્રસંગે તમે છૂટવાના છો, અને તે પહેલાં પત્ર જેલમાં પહોંચાડવાની કોશિશ દરમિયાન કદાચ ઝડપાઈ જાય એવા જોખમની સ્થિતિ મારે નહોતી વહોરી લેવી. અને હવે બ્રાક્કેનો પત્ર હમણાં જ આવ્યો છે. તેમને પણ કાર્યક્રમના સંબંધમાં ગંભીર શંકાઓ છે અને અમારો અભિપ્રાય જાણવાની ઇચ્છા છે. એટલે આ પત્ર હું તેમને મોકલું છું, તમને પહોંચાડી દેવા, જેથી તેમને પણ વાંચવા મળી જાય અને મારે આ બધું ફરી લખવાની જરૂર ન રહે. વળી મેં રામ્મને પણ નિર્ભેળ સત્ય જણાવી દીધું છે. લીબ્કનેખ્તને મેં માત્ર ટૂંકાણમાં જ લખ્યું છે. સમજો કે વધારે પડતું મોડું થઈ ગયું ત્યાં સુધી આખા મામલા વિશે એક શબ્દ પણ તેમણે ક્યારેય અમને ન જણાવ્યો (અને રામ્મ તથા બીજા માનતા હતા કે લીબ્કનેખ્તે અમને બરાબર માહિતી પૂરી પાડી છે) એ બાબતની માફી હું તેમને નથી આપવાનો. પરંતુ તેમણે તો હંમેશાં એમ જ કર્યું છે, એટલે જ અમારે, માર્ક્સે તેમ જ મારે, તેમની જોડે અણગમતો પત્રવ્યવહાર મોટા પ્રમાણમાં કરવો પડ્યો છે, પરંતુ આ વખતે તો મામલો ખરેખર બેહદ ખરાબ છે, અને **અમે તેમના સંગાથમાં ચોક્કસ નથી જ રહેવાના.**

ઉનાળામાં અહીંયાં આવી શકો એવો બંદોબસ્ત કરી લેજો. તમારે બેશક મારી સાથે જ રહેવાનું છે, અને હવામાન સારું હશે તો આપણે બેચાર દિવસ દરિયામાં નાહવા જઈ શકીશું, લાંબા વખત જેલમાં ગાળ્યા પછી એથી તમને ખૂબ ફાયદો થશે.

તમારો,

ફ્રે. એં

માર્ક્સ તાજેતરમાં જ નવા ફ્લૅટમાં રહેવા ગયા છે. હવે તેમનું સરનામું નીચે મુજબ છે: ૪૧, મેઇટલૅન્ડ પાર્ક, ક્રેસન્ટ, ઉત્તર-પશ્ચિમ, લંડન.

પહેલી વાર નીચેના
પુસ્તકમાં પ્રકાશિત:
એ. બેબેલ, «*Aus meinem Leben*»,
ગ્રંથ ૨, સ્ટુટગાર્ટ, ૧૯૧૧

ફ્રેડરિક એંગેલ્સ

કાઉત્સ્કીને પત્ર

લંડન, ૨૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૧

પ્રિય કાઉત્સ્કી,

પરમ દિવસે પાઠવેલાં મારાં વેગીલાં અભિનંદન પહોંચી ગયાં હશે. હવે પાછા આપણી બાબત હાથમાં લઈએ, માર્ક્સના પત્રની.

તે આપણા દુશ્મનોના હાથમાં હથિયાર પૂરું પાડશે એવી બીક બિનપાયાદાર હતી. આડકતરા કટાક્ષો તો કોઈ પણ અને દરેક બાબતની જોડે વળગાડી દેવામાં આવે છે, પરંતુ સમગ્ર રીતે જોતાં આપણા વિરોધીઓની ઉપર પડેલી છાપ એવી નિષ્ઠુર આત્મટીકાના પરિણામે સખત મૂંઝવણની હતી, અને તેથી આવી લાગણી પેદા થયેલી: આવું કદમ ઉઠાવી શકનારી પાર્ટી કેવું આંતરિક સામર્થ્ય ધરાવતી હશે! એ હકીકત તમે મને મોકલેલાં અખબારોમાં (તેને માટે ઘણો આભાર) અને બીજી રીતે મને વાંચવા મળેલાં અખબારોમાં જોઈ શકાય છે. અને નિખાલસતાથી કહું તો દસ્તાવેજ પ્રગટ કરતી વેળા મારો ઇરાદો ખરેખર એવો જ હતો. મને ખબર હતી કે એથી પહેલી ઘડીએ અહીંતહીં કેટલાક માણસો નાખુશ થયા વગર નહિ રહે, પરંતુ એવી હાલત ટાળી શકાય એમ નહોતું, અને મારા ખ્યાલમાં દસ્તાવેજનું વાસ્તવિક વિષયવસ્તુ તેનો છેદ પૂરતા પ્રમાણમાં ઉડાડી દેતું હતું. મને એ પણ ખબર હતી કે પાર્ટી તેને સહી લેવા જેટલી તાકાતવાન છે, અને મને લાગ્યું કે પંદર વરસ પહેલાં વાપરવામાં આવેલી આવી નિષ્કપટ ભાષાને તે આજે પણ **પચાવી શકશે**, તાકાતની આવી કસોટી તરફ સમુચિત ગર્વની લાગણીથી નિર્દેશ કરી શકાશે અને કહી શકાશે: આટલી હિંમત કરી શકે એવી બીજી કોઈ પાર્ટી ક્યાં છે? હમણાં તો એ કામ સાક્સોની તથા વેનીસના «*Arbeiter-Zeitung*» તથા «*Züricher Post*»[21] તરફથી કરવામાં આવ્યું છે.

«*Neue Zeit*»[22]ના ૨૧મા અંકમાં તમે પ્રકાશનની જવાબદારી તમારે માથે લીધી છે તેમાં તમારો ભારે સદ્ભાવ જ છે, પરંતુ ભૂલતા નહિ કે પ્રથમ

આવેગ મેં જ આપેલો અને અમુક અંશે તમને ફરજ પાડેલી. એટલે હું મુખ્ય જવાબદારીનો દાવો કરું છું. વિગતોની બાબતમાં તો હંમેશાં જુદા જુદા અભિપ્રાયો બેશક હોઈ શકે. તમે અને ડીટ્ઝે જેના સંબંધમાં વાંધા ઉઠાવેલા એ બધુ મેં કાઢી નાખ્યું છે તથા સુધારી લીધું છે, અને ડીટ્ઝે હજી વધારે નિશાનીઓ કરી હોત તો એવા સંજોગોમાંયે હું બને ત્યાં સુધી માની લેવા તૈયાર થઈ ગયો હોત, એ વાતની સાબિતી મેં તમને હંમેશાં આપી છે. પરંતુ કાર્યક્રમ વિચારણા માટે રજૂ થયો એટલે મુખ્ય મુદ્દાના સંબંધમાં **મારી ફરજ** હસ્તપ્રત પ્રગટ કરવાની હતી. વળી ખાસ તો હાલ્લેમાં લીબ્કનેખ્તના રિપોર્ટના[23] પ્રકાશન પછી કેમ કે તેમાં તેણે અમુક અંશે હસ્તપ્રતનાં અવતરણો બેશરમીથી પોતાની મિલકત તરીકે ઉપયોગમાં લીધાં હતાં અને અમુક અંશે તેનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર તેની વિરુદ્ધ વિવાદ ચલાવ્યો હતો. માર્ક્સે એવા ખીચડાની સામે મૂળ વાચના ચોક્કસ રજૂ કરી હોત, અને મારાં ફરજ તેમની જગ્યાએ એમ જ કરવાની હતી. કમનસીબે એ વખતે દસ્તાવેજ મારી પાસે નહોતો, બહુ શોધખોળના પરિણામે સારા એવા વખત પછી જ તે મને હાથ લાગ્યો.

તમે જણાવો છો કે બેબેલે તમને લખ્યું છે તે મુજબ લાસાલના સંબંધમાં માર્ક્સની છણાવટથી પુરાણા લાસાલપંથીઓ ખીજે ભરાયા છે. એ શક્ય છે. વાત એમ છે કે એ લોકો ખરી કહાણી નથી જાણતા અને તેમને ખબર પાડે એવું કશું બન્યું લાગતું નથી. લાસાલની આખી મહાનતા એ હકીકત ઉપર આધારિત હતી કે માર્ક્સના સંશોધનનાં પરિણામોને પોતાની મહેનતના ફળ તરીકે પ્રદર્શિત કરવાની અને અર્થશાસ્ત્રના ખામીભરેલા શિક્ષણને લીધે લટકામાં તેમને વિકૃત બનાવી દેવાની છૂટ માર્ક્સ તેને વરસો સુધી આપતા રહ્યા હતા. તેની ખબર એ લોકોને ન હોય તો તેમાં મારો કશો વાંક નથી. પરંતુ હું માર્ક્સના સાહિત્યિક વારસાનો વહીવટદાર છું અને એવી સ્થિતિમાં મારે મારાં ફરજ બજાવવાની હોય છે.

લાસાલ ૨૬ વરસથી ઇતિહાસમાં સામેલ થઈ ગયેલો છે. અસાધારણ કાનૂન[24]ના અમલ દરમિયાન તેની ઐતિહાસિક ટીકા થંભાવી દેવામાં આવી હતી, પરંતુ આખરે વેળા આવી ગઈ છે કે તેને મોકળી મૂકી દેવામાં આવે અને માર્ક્સના સંબંધમાં લાસાલની સ્થિતિ સ્પષ્ટ રૂપમાં જણાવી દેવામાં આવે. લાસાલની અસલી સૂરતને છુપાવી રાખતી અને તેનાં ગુણગાન ગાતી દંતકથા પાર્ટી માટે નિષ્ઠાની બાબત ચોક્કસ ન જ બની શકે. આંદોલનના સંબંધમાં લાસાલની સેવાઓને ભલે ગમે એટલી ઊંચી આંકવામાં આવે તોયે તેમાં તેની ઐતિહાસિક ભૂમિકા શંકાસ્પદ જ રહે છે. ભાષણખોર લાસાલ ડગલે ડગલે સમાજવાદી લાસાલની પાછળ પડેલો જોવા મળે છે. દરેક ઠેકાણે આંદોલનકાર તથા સંગઠક લાસાલની આરપાર હાટ્ઝફેલ્ડ્ટ મુકદ્દમો[25] ચલાવનાર લાસાલ દેખાઈ આવે છે: રીતોની પસંદગીમાં એ જ દોષદૃષ્ટિ, ખાલી હાથા તરીકે વાપરી શકાય અને પડતા મૂકી દઈ શકાય એવા શંકાસ્પદ અને ભ્રષ્ટ માણસોથી ઘેરાયેલા રહેવાની એ જ ઉત્સુકતા. ૧૮૬૨ સુધી તે અમલમાં વિશિષ્ટ પ્રશિયન અણઘડ લોકશાહીવાદી હતો અને જોરદાર બોનાપાર્તપંથી વૃત્તિઓ ધરાવતો હતો (તેણે માર્ક્સને લખેલા પત્રો હું હમણાં જ જોઈ ગયો છું), પછી તેણે ચોખ્ખાં વ્યક્તિગત કારણોસર અચાનક પાઘડી બદલાવી નાખી અને ચળવળ શરૂ કરી દીધી, અને બે વરસ પૂરાં થાય તે પહેલાં માગણી કરવા લાગ્યો હતો કે કામદારો મૂડીદાર વર્ગની વિરુદ્ધ રાજશાહીની તરફેણ કરે, બિસ્માર્કની જોડે મળીને કાવાદાવા કરતો હતો, તેનું ચારિત્ર બિસ્માર્કને એવી રીતે મળતું આવતું હતું કે તેના સદ્ભાગ્યે તે વખતસર ગોળીબારનો ભોગ ન બન્યો હોત તો પરિણામ ચોક્કસ આંદોલનના હકીકતી દ્રોહમાં જ આવ્યું હોત. તેનાં ચળવળિયાં લખાણોમાં માર્ક્સની કૃતિઓમાંથી તફડાવી લેવામાં આવેલી બાબતો તેનાં પોતાનાં લાસાલ છાપનાં તથા અચૂક ગલત વિધાનો સાથે એટલી બધી વણાઈ ગયેલી છે કે તેમને અલગ તારવવાનું ભાગ્યે જ શક્ય છે. માર્ક્સે કરેલા મૂલ્યાંકનથી કામદારોના જે વિભાગને માઠું લાગ્યું છે તે લાસાલને માત્ર તેની બે વરસની ચળવળ મારફત જ, અને તે પણ રંગીન ચશ્માં વડે જોયેલી ચળવળ મારફત જ, ઓળખે છે. પરંતુ ઐતિહાસિક ટીકા એવા પૂર્વગ્રહોની સામે હાથમાં ટોપી પકડીને કાયમ માટે ઊભી ન રહી શકે. આખરે માર્ક્સ અને લાસાલ વચ્ચેનો હિસાબ પતાવી નાખવાની ફરજ મારે શિરે આવી. એ ફરજ બજાવી લેવામાં આવી છે. હાલ પૂરતો હું એ બાબતનો સંતોષ માની શકું એમ છું. વળી મારે હવે બીજાં કામ કરવાનાં છે. અને લાસાલ વિશે પ્રગટ થઈ ચૂકેલો માર્ક્સનો ચુકાદો ખુદ અસર પાડશે તથા બીજા લોકોને હિંમત બંધાવશે. પરંતુ સંજોગો મને ફરજ પાડે તો પછી મારે માટે બીજો કોઈ માર્ગ જ નહિ રહે: મારે લાસાલ સંબંધી દંતકથાને અંતિમ રૂપમાં તદ્દન સાફ કરી નાખવી પડશે.

રેઇખ્સ્ટાગ જૂથમાં એવા મતલબના અવાજો ઉઠાવવામાં આવ્યા છે કે *«Neue Zeit»*ની ઉપર સેન્સરશિપ લગાવી દેવામાં આવે, એ તો ખરેખર મઝાનો મામલો છે. આ છે શું — સમાજવાદ-વિરોધી કાનૂન દરમિયાન જૂથની સરમુખત્યારીનું (જે બેશક જરૂરી હતી અને સરસ રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવી હતી) ભૂત કે ફોન શ્વેઇટ્ઝેરના ભૂતપૂર્વ ચુસ્ત સંગઠનની યાદ? જર્મન સમાજવાદી વિજ્ઞાન બિસ્માર્કના સમાજવાદ-વિરોધી કાનૂનના પાશમાંથી મુક્ત

થઈ ગયું ત્યાર પછી તેને ખુદ સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીના અમલદારો તરફથી જ ઘડવાના તથા અમલી બનાવવાના નવા સમાજવાદ-વિરોધી કાનૂન હેઠળ મૂકી દેવાનો ખ્યાલ હકીકતમાં તેજસ્વી છે. બાકી તો ખુદ કુદરતનો એવો આદેશ છે કે વૃક્ષો ઊગતાં ઊગતાં આકાશને ન આંબી જાય.

«Vorwärts»[26]માં છપાયેલા લેખથી મારા મનમાં ઝાઝી ઉત્તેજના પેદા નથી થઈ. હું વાટ જોઈશ કે જે બન્યું છે તેનું વર્ણન લીબ્કનેખ્ત પાસેથી મળે, અને પછી બેઉને બને એટલા મૈત્રીભાવી સૂરમાં જવાબ આપીશ. *«Vorwärts»*ના લેખમાં તો માત્ર થોડીક બિનચોકસાઈઓને સુધારી લેવાની છે (દાખલા તરીકે એવી કે અમે એકતા નહોતા ઇચ્છતા, ઘટનાઓએ માર્ક્સને ગલત સાબિત કરી દીધા છે, વગેરે) અને થોડીક દેખીતી બાબતોને પુષ્ટિ આપવાની છે. એટલે મારા સંબંધમાં તો મારો ઇરાદો એ જવાબ સાથે ચર્ચા પૂરી કરી દેવાનો છે, સિવાય કે નવા પ્રહારો અથવા ગલત કથનો મને ચર્ચા ચાલુ રાખવાની ફરજ પાડે.

ડીટ્ઝને કહેજો કે હું ઉત્પત્તિ*ના સંબંધમાં કામ કરી રહ્યો છું. પરંતુ આજે ફીશરનો પત્ર આવ્યો છે અને તેને મારી પાસેથી ત્રણ નવી પ્રસ્તાવનાઓ[27] જોઈએ છે!

તમારો

ફ્રે. એં.

*એંગેલ્સ પોતાની કૃતિ 'પરિવાર, ખાનગી મિલકત, અને રાજ્યની ઉત્પત્તિ'ની ચોથી જર્મન આવૃત્તિ તૈયાર કરી રહ્યા હતા.—સં.

ટિપ્પણીઓ

[1] એંગેલ્સે આ 'પ્રસ્તાવના' ૧૮૯૧માં માર્ક્સની કૃતિ 'ગોથા કાર્યક્રમની મીમાંસા'ના પ્રકાશનના સંબંધમાં લખી હતી. એંગેલ્સે નીતિ સંબંધી એ મહત્ત્વના દસ્તાવેજનું પ્રકાશન જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીમાં સક્રિય બની ગયેલાં તકવાદી તત્ત્વોને ફટકો લગાવવાના આશયે હાથમાં લીધું હતું. એ વખતે એવું કદમ ખાસ મહત્ત્વ ધરાવતું હતું કારણ કે પાર્ટી એર્ફુર્ટ કૉંગ્રેસમાં ચર્ચાવિચારણા કરીને ગોથા કાર્યક્રમને બદલે નવો કાર્યક્રમ અપનાવવાની હતી. એંગેલ્સ 'ગોથા કાર્યક્રમની મીમાંસા' મુદ્રણ માટે તૈયાર કરતા હતા ત્યારે જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી આગેવાનોએ, *«Die Neue Zeit»*ના પ્રકાશક ડીટ્ઝ તથા કાર્લ કાઉત્સ્કીએ, વાંધા ઉઠાવ્યા હતા અને અમુક ફેરફાર કરવાની તથા અમુક મુદ્દાઓ કાઢી નાખવાની માગણી કરી હતી. એંગેલ્સે 'ગોથા કાર્યક્રમની મીમાંસા'ના પ્રકાશનમાં એ કૃતિ સાથે સીધી રીતે સંકળાયેલો માર્ક્સનો ૧૮૭૫ના મે માસની પાંચમી તારીખનો બ્રાક્કેને સંબોધિત પત્ર પણ સામેલ કર્યો હતો.—પૃ. ૭

[2] **હાલ્લે ખાતે જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી કૉંગ્રેસ** ૧૮૯૦ના ઑક્ટોબરની ૧૨મીથી ૧૮મી તારીખ દરમિયાન ભરાઈ હતી. તેમાં નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો કે નવા કાર્યક્રમનો ખરડો આગામી એર્ફુર્ટ કૉંગ્રેસથી ત્રણ મહિના વહેલો ઘડીને પ્રગટ કરવામાં આવે જેથી તેની ચર્ચાવિચારણા પહેલાં સ્થાનિક પાર્ટી સંગઠનો તથા અખબારોમાં થઈ શકે.—પૃ. ૭

[3] આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર મંડળની **હેગ કૉંગ્રેસ** ૧૮૭૨ના સપ્ટેંબરની બીજીથી સાતમી તારીખ દરમિયાન ભરાઈ હતી. તેમાં ૧૫ રાષ્ટ્રીય સંગઠનોના ૬૫

ડેલિગેટોએ ભાગ લીધો હતો. ડેલિગેટોમાં માર્ક્સ તથા એંગેલ્સ સામેલ હતા અને કૉંગ્રેસની પૂરી કારવાઈનું સંચાલન તેમણે કર્યું હતું. કામદાર વર્ગીય આંદોલનની અંદર તરેહવાર નિમ્ન-મૂડીવાદી સંકુચિત વલણોની સામે માર્ક્સ, એંગેલ્સ અને તેમના અનુયાયીઓના અનેક વર્ષોના સંઘર્ષનું સમાપન એ કૉંગ્રેસમાં થયું હતું. અરાજકતાવાદીઓની સંકુચિત પ્રવૃત્તિઓને ધુતકારી કાઢવામાં આવી હતી અને તેમના આગેવાનોને ઇન્ટરનેશનલમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા. હેગ કૉંગ્રેસના નિર્ણયોથી જુદાજુદા દેશોની અંદર કામદાર વર્ગની સ્વતંત્ર પાર્ટીઓની સ્થાપનાનો માર્ગ મોકળો થયો.—પૃ. ૮

[4] જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા, અને સ્વિટ્ઝરલૅંડના સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓની કૉંગ્રેસ આઇઝેનાખમાં ૧૮૬૯ના ઑગસ્ટની ૭મીથી ૯મી તારીખ દરમિયાન ભરવામાં આવી હતી. તેમાં સ્થાપવામાં આવેલી જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી કામદાર પાર્ટી આઇઝેનાખપંથીઓ તરીકે જાણીતી થઈ હતી. કૉંગ્રેસમાં અપનાવવામાં આવેલો કાર્યક્રમ મુખ્ય મુદ્દાઓની બાબતમાં પ્રથમ ઇન્ટરનેશનલના સિદ્ધાંતોને અનુરૂપ હતો.—પૃ. ૯

[5] આ નિર્દેશ બાકૂનિનની કૃતિ 'રાજ્યત્વ અને અરાજકતાવાદ'ની તરફ છે. એ પુસ્તક સ્વિટ્ઝરલૅંડમાં ૧૮૭૩માં પ્રગટ થયું હતું.—પૃ. ૯

[6] **જર્મન લોક પાર્ટી** (*Volkspartei*)—૧૮૬૫માં સ્થાપવામાં આવેલી એ પાર્ટીમાં મુખ્યત્વે દક્ષિણ-જર્મન રાજ્યોમાંથી નિમ્ન-મૂડીદાર વર્ગનાં અને અમુક અંશે મૂડીદાર વર્ગનાં લોકશાહીવાદી તત્ત્વો સામેલ હતાં. લોક પાર્ટી જર્મનીમાં પ્રશિયાના વર્ચસ્વનો વિરોધ કરતી હતી અને પ્રશિયા તથા ઑસ્ટ્રિયાને આવરી લેતા "બૃહત્તર જર્મની"ની હિમાયત કરતી હતી. તેણે સમવાયી જર્મન રાજ્યની હિમાયત કરીને વાસ્તવમાં તો અખંડ કેંદ્રીકૃત લોકશાહીવાદી પ્રજાસત્તાક તરીકે જર્મનીના એકીકરણનો વિરોધ કર્યો હતો.

૧૮૬૬માં જર્મન લોક પાર્ટી અને મુખ્યત્વે કામદારોનો આધાર ધરાવતી સાક્સોન લોક પાર્ટીનું જોડાણ થયું. તેની ડાબી પાંખે ૧૮૬૯ના ઑગસ્ટમાં જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી કામદાર પાર્ટીની રચનામાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો.—પૃ. ૯

[7] **લાસાલપંથીઓ**—જર્મન નિમ્ન-મૂડીવાદી સમાજવાદી ફર્ડીનાન્ડ લાસાલના અનુયાયીઓ તથા સમર્થકો, ૧૮૬૩માં કામદાર મંડળોની લાઇપઝિગ કૉંગ્રેસમાં

સ્થપાયેલા 'જર્મન કામદાર મહામંડળ'ના સભ્યો. મહામંડળના રાજકીય કાર્યક્રમમાં સાર્વજનીન મતાધિકારની માંગ, અને આર્થિક કાર્યક્રમમાં સરકારી મદદ ઉપર આધારિત કામદાર ઉત્પાદક મંડળોની સ્થાપનાની માંગ, સામેલ હતી.

તેનું લક્ષ્ય કામદાર આંદોલનને ઉદારમતવાદી મૂડીવાદી અસરથી મુક્ત કરાવવાનું હતું, પરંતુ વાસ્તવમાં લાસાલપંથીઓએ વર્ગસંઘર્ષ તથા સમાજવાદી ક્રાંતિને નકારી કાઢયાં હતાં અને સર્વહારા વર્ગીય પાર્ટીની સ્થાપનાનો વિરોધ કર્યો હતો.

સરકારના દમન તેમ જ કામદાર વર્ગીય આંદોલનના વિકાસના પરિણામે, ૧૮૭૫ની ગોથા કૉંગ્રેસમાં, લાસાલપંથીઓ આઇઝેનાખપંથીઓની જોડે ભળી ગયા અને એક સમાજવાદી કામદાર પાર્ટી સ્થપાઈ.—પૃ. ૧૦

[8] આ નિર્દેશ પૅરિસમાં ૧૮૭૨-૭૫ દરમિયાન 'મૂડી'ના પહેલા ગ્રંથના અધિકૃત ફ્રેંચ અનુવાદના પ્રકાશન પ્રત્યે છે.—પૃ. ૧૦

[9] «*Der Volksstaat*» ('લોક રાજ્ય')—જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીનું (આઇઝેનાખપંથીઓનું) કેંદ્રીય મુખપત્ર. તે લાઇપઝિગમાં ૧૮૬૯ના ઑક્ટોબરથી ૧૮૭૬ના સપ્ટેંબર સુધી પ્રકાશિત થયું હતું. વિલ્હેલ્મ લીબ્કનેખ્ત અખબારનું સામાન્ય સંચાલન કરતા. માર્ક્સ અને એંગેલ્સ અખબારમાં લેખો લખતા તેમ જ સંપાદનમાં મદદ કરતા.—પૃ. ૧૦

[10] **શાંતિ અને આઝાદી સંઘ**—સ્વિટ્ઝરલૅંડમાં ૧૮૬૭માં નિમ્ન-મૂડીવાદી પ્રજાસત્તાકપંથીઓ અને ઉદારમતવાદીઓએ સ્થાપેલી મૂડીવાદી શાંતિવાદી સંસ્થા. તેણે એવું ધોરણ લીધું હતું કે "યુરોપનાં સંયુક્ત રાજ્યો"ની રચના કરીને યુદ્ધો થતાં અટકાવી દેવાનું શક્ય છે, અને એ રીતે લોકસમુદાયોની અંદર ખોટા ભ્રમો ફેલાવ્યા હતા તથા સર્વહારા વર્ગને વર્ગસંઘર્ષના માર્ગથી અળગો વાળી દીધો હતો.—પૃ. ૨૨

[11] «*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*»—બર્લિનમાં ૧૮૬૧થી ૧૯૧૮ સુધી પ્રકાશિત પ્રત્યાઘાતી દૈનિક. ઓગણીસમી સદીના સાતમા અને આઠમા દાયકા દરમિયાન તે બિસ્માર્કની સરકારનું સત્તાવાર મુખપત્ર હતું. માર્ક્સનો નિર્દેશ તેમાં ૧૮૭૫ના માર્ચની ૨૦મી તારીખે છપાયેલા એક લેખ તરફ છે.—પૃ.૨૨

[12] માલ્થસે «An Essay on the Principle of Population» નામે કૃતિમાં એવું વિધાન કર્યું હતું કે વસતિના વધારામાં ગુણોત્તર શ્રેણીનું વલણ હોય છે પરંતુ વપરાશી માલનું ઉત્પાદન બહુ બહુ તો સમાંતર શ્રેણીમાં વધી શકે છે.

કાર્લ માર્ક્સે બતાવી આપ્યું કે એ સિદ્ધાંત પ્રત્યાઘાતી છે, વસતિના સંબંધમાં માનવજાતિના વિકાસના બધા તબક્કાઓને આવરી લેતો હોય એવો કોઈ નિયમ નથી, દરેક આર્થિક-સામાજિક તબક્કામાં વસતિને લગતો આગવો નિયમ હોય છે, મૂડીવાદી સમાજમાં લોકોની ગરીબીનું કારણ ઉત્પાદનની મૂડીવાદી રીત હોય છે, એ રીત કામદારોના વિશાળ સમુદાયોને બેરોજગારીની હાલતમાં ધકેલી દે છે અને બીજી સામાજિક બદીઓ પેદા કરે છે, અને સામ્યવાદની સ્થાપના થશે ત્યારે ઉત્પાદનનું ધોરણ એટલું ઊંચું થઈ જશે તથા વપરાશી માલ એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં હશે કે દરેક માણસની બધી જરૂરિયાતો પૂરેપૂરી સંતાષાઈ જશે. — પૃ. ૨૩

[13] «L'Atelier» — પૅરિસમાં ૧૮૪૦થી ૧૮૫૦ સુધી પ્રકાશિત માસિક, ખ્રિસ્તી સમાજવાદી હમદર્દીઓ ધરાવતા કસબીઓ તથા કામદારોનું મુખપત્ર. — પૃ. ૨૬

[14] Kulturkampf — ગઈ સદીના આઠમા દાયકામાં બિસ્માર્કની સરકારે બિનસાંપ્રદાયિક સંસ્કૃતિની ઝુંબેશના ઝંડા હેઠળ અમલમાં મૂકેલી સુધારાપદ્ધતિને મૂડીવાદી ઉદારમતવાદીઓએ આપેલું નામ. પરંતુ નવમા દાયકામાં બિસ્માર્કે પ્રત્યાઘાતી પરિબળોને વધારે મજબૂત બનાવવાના આશયે તેમાંથી મોટા ભાગના સુધારાઓને રદ કરી નાખ્યા હતા. — પૃ. ૩૦

[15] ઍંગેલ્સે ૧૮૭૫ના માર્ચની ૧૮મી અને ૨૮મી તારીખ દરમિયાન બેબેલને લખેલો પત્ર માર્ક્સની કૃતિ 'ગોથા કાર્યક્રમની મીમાંસા' જોડે ગાઢ સંકળાયેલો હતો અને તેમાં જર્મનીની ભાવી સંયુક્ત સામાજિક-લોકશાહીવાદી કામદાર પાર્ટીના કાર્યક્રમના ખરડાના સંબંધમાં માર્ક્સ અને ઍંગેલ્સનો સહિયારો અભિપ્રાય વ્યક્ત થયો હતો. ઍંગેલ્સે તડજોડિયા કાર્યક્રમના ખરડાની — તેમાં સમાયેલ લાસાલપંથી મતાગ્રહો, રાજ્ય વિશે તકવાદી સિદ્ધાંતસૂત્રો, અને સર્વહારા વર્ગીય આંતરરાષ્ટ્રવાદના સિદ્ધાંતોના અસ્વીકારની આખી પદ્ધતિની — સખત ટીકા કરી હતી. — પૃ. ૩૩

[16] «Frankfurter Zeitung und Handelsblatt» ('ફ્રૅંકફર્ટ પત્ર અને વાણિજ્ય પત્રિકા') — ૧૮૫૬થી (આ નામે ૧૮૬૬થી) ૧૯૪૩ સુધી પ્રકાશિત નિમ્ન-મૂડીવાદી લોકશાહીવાદી દૈનિક. — પૃ. ૩૪

[17] અહીંયાં ઍંગેલ્સનો નિર્દેશ ગોથા કાર્યક્રમના ખરડાની નીચેની કલમો તરફ છે:

"જર્મન કામદાર પાર્ટી રાજ્યના મુક્ત આધાર તરીકે માંગો રજૂ કરે છે:

"૧. રાષ્ટ્રીય અને સ્થાનિક તમામ ચૂંટણીઓમાં એકવીસ વરસ કે એથી વધારે ઉંમરના તમામ પુરુષોને ગુપ્ત મતદાનની રીતે સાર્વજનીન, સમાન, તથા સીધો મતાધિકાર. ૨. કાનૂનો સીધા જનતા તરફથી ઘડવામાં આવે, અને તેમાં બિલોને રજૂ કરવાનો તથા નકારી કાઢવાનો અધિકાર સામેલ કરવામાં આવે. ૩. સાર્વજનીન લશ્કરી તાલીમ. સ્થાયી લશ્કરને બદલે લોક-મિલિશિયાની રચના કરવામાં આવે. યુદ્ધ અને શાંતિને લગતા નિર્ણયો જનતાની પ્રતિનિધિ સભામાં લેવામાં આવે. ૪. બધા અસાધારણ કાનૂનોને, ખાસ કરીને અખબારો, સંગઠન, તથા સભાસંમેલનોને લગતા કાનૂનોને, રદ કરી નાખવામાં આવે. ૫. ન્યાયતંત્ર જનતાને હસ્તક. અદાલતી કારવાઈ કોઈ જાતની ફી વગર મફત.

"જર્મન કામદાર પાર્ટી રાજ્યના બૌદ્ધિક અને નૈતિક આધાર તરીકે માંગો રજૂ કરે છે:

"૧. રાજ્ય તરફથી સાર્વત્રિક અને સમાન સાર્વજનિક શિક્ષણ. ફરજિયાત શિક્ષણ. મફત શિક્ષણ. ૨. વૈજ્ઞાનિક ચિંતનની આઝાદી. અંતઃકરણની આઝાદી." — પૃ. ૩૪

[18] આ નિર્દેશ ૧૮૭૦-૭૧ના ફ્રાંસ-પ્રશિયા યુદ્ધ તરફ છે. — પૃ. ૩૫

[19] «Demokratisches Wochenblatt» ('લોકશાહીવાદી સાપ્તાહિક') — લાઇપઝિગમાં ૧૮૬૮ના જાન્યુઆરીથી ૧૮૬૯ના સપ્ટૅમ્બર સુધી પ્રકાશિત જર્મન કામદારોનું અખબાર. તેનું સંપાદન વિલ્હેલ્મ લીબ્કનેખ્તને હસ્તક હતું. એ અખબારે જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી કામદાર પાર્ટીના સર્જનમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. ૧૮૬૯માં આઇઝેનાખ કૉંગ્રેસમાં તેને પાર્ટીનું કેંદ્રીય મુખપત્ર બનાવવામાં આવ્યું હતું અને તે «Volksstaat» તરીકે જાણીતું થયું હતું. માર્ક્સ અને ઍંગેલ્સ તેમાં લેખો લખતા. — પૃ. ૩૮

[20] **શાયલોક** — શેક્સપિયરની *«Merchant of Venice»* હાસ્યકૃતિનું પાત્ર, લોભી વ્યાજખોર, તેણે કરજની શરત મુજબ દેણદારની કાયામાંથી એક રતલ માંસ વસૂલ કરવાની કોશિશ કરી હતી. — પૃ. ૩૯

[21] એંગેલ્સે એવાં સામાજિક-લોકશાહીવાદી અખબારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે જેમાં માર્ક્સની કૃતિ 'ગોથા કાર્યક્રમની મીમાંસા'નું સમર્થન કરવામાં આવ્યુ હતું. *«Arbeiter-Zeitung»* અને *«Züricher Post»* તેમાં સામેલ હતાં.

«Sächsische Arbeiter-Zeitung» — જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી દૈનિક હતું. તે ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દાયકામાં વિરોધી અર્ધ-અરાજકતાવાદી જૂથ "યુવાનો"નું મુખપત્ર હતું અને ડ્રેસ્ડનમાં ૧૮૯૦થી ૧૯૦૮ સુધી પ્રગટ થયું હતું.

«Züricher Post» — સ્વીટ્ઝરલૅંડનું લોકશાહીવાદી વલણ ધરાવતું દૈનિક હતું અને ૧૮૭૯થી ૧૯૩૬ સુધી પ્રગટ થયું હતું. — પૃ. ૪૧

[22] *«Die Neue Zeit»* (નવયુગ) — જર્મન સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક પાર્ટીનું સૈદ્ધાંતિક સામયિક. એ સામયિક ૧૮૮૩થી ૧૯૨૩ સુધી સ્ટુટગાર્ટથી પ્રકાશિત થતું રહ્યું હતું. — પૃ. ૪૧

[23] હાલ્લેની કૉંગ્રેસમાં (જુઓ ટિપ્પણી નં. ૨) લીબ્કનેખ્તે પાર્ટીના કાર્યક્રમનો ખરડો રજૂ કર્યો હતો. — પૃ. ૪૨

[24] **સમાજવાદીઓ-વિરોધી અસાધારણ કાનૂનની** રચના બિસ્માર્ક સરકારે ૧૮૭૮માં કરી હતી. એ કાનૂને સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીની તથા કામદાર વર્ગની બધી સંસ્થાઓને તેમ જ કામદાર વર્ગનાં અખબારોને ગેરકાયદેસર જાહેર કરી દીધાં; સમાજવાદી સાહિત્ય જપ્ત કરી લેવામાં આવ્યું, અને સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓને દમનનો ભોગ બનાવવામાં આવ્યા. વધતા જતા કામદાર વર્ગીય આંદોલનના દબાણના પરિણામે એ કાનૂનને ૧૮૯૦માં રદ કરવામાં આવ્યો. — પૃ. ૪૨

[25] ૧૮૪૬-૫૬ દરમિયાન કાઉન્ટેસ સોફિયા હાટ્ઝફેલ્ડ્ટના છૂટાછેડાના ખટલામાં લાસાલ તેનો વકીલ હતો. લાસાલે એ ખટલાને જરૂર કરતાં વધારે મહત્ત્વ આપ્યું હતું, અને તેના સંબંધમાં પોતાની કામગીરીને તેણે શોષિત લોકોના બચાવની કામગીરી તરીકે પેશ કરી હતી. — પૃ. ૪૩

[26] *«Vorwärts»* (આગે ધપો) — જર્મન સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક પાર્ટીનું દૈનિક કેંદ્રીય મુખપત્ર.

તેમાં ૧૮૯૧ના ફેબ્રુઆરીની ૧૩મી તારીખે પ્રગટ થયેલા લેખમાં રેઇખ્સ્ટાગના સામાજિક-લોકશાહીવાદી જૂથે જાહેર કર્યું હતું કે માર્ક્સની કૃતિ 'ગોથા કાર્યક્રમની મીમાંસા'ની ટીકા સાથે પોતે સહમત નથી. — પૃ. ૪૪

[27] ફીશરે ૧૮૯૨ના ફેબ્રુઆરીની ૨૦મી તારીખે એંગેલ્સને લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે પાર્ટીની કારોબારી સમિતિએ માર્ક્સની કૃતિઓ 'ફ્રાંસમાં આંતરવિગ્રહ' તથા 'મજૂરી અને મૂડી' તેમ જ એંગેલ્સની કૃતિ 'સમાજવાદ: તરંગી અને વૈજ્ઞાનિક'ની નવી આવૃત્તિઓ પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય લીધો છે, અને એંગેલ્સને એ આવૃત્તિઓ માટે પ્રસ્તાવનાઓ લખવાની વિનંતિ કરી હતી. — પૃ. ૪૪

નામ નિર્દેશિકા

આ

આઉએર, ઈગ્નાઝ (Auer, Ignatz) (૧૮૪૬-૧૯૦૭)—જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીનો એક આગેવાન. તે કેટલીય વાર રેઈખ્સ્ટાગના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયો હતો. આગળ જતાં તેણે સુધારાવાદી ધોરણ અપનાવી લીધું હતું.— ૭, ૯.

ક

કાઉત્સ્કી, કાર્લ (Kautsky, Karl) (૧૮૫૪-૧૯૩૮)— જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી, પત્રકાર, «*Neue Zeit*»નો સંપાદક (૧૮૮૩-૧૯૧૭), નવમા દાયકામાં માર્ક્સવાદી આંદોલનમાં સામેલ, આગળ જતાં તેણે તકવાદી ધોરણ અપનાવ્યું હતું અને જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી આંદોલનમાં તથા બીજી ઈન્ટરનેશનલમાં કેંદ્રવાદની વૈચારિક આગેવાની કરી હતી.—૪, ૪૧.

ગ

ગેઈબ, આઉગુસ્ટ (Geib, August) (૧૮૪૨-૧૮૭૯)— જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી, હામ્બુર્ગમાં પુસ્તક-વિક્રેતા, સામાન્ય જર્મન કામદાર મંડળનો સભ્ય, ૧૮૬૯માં આઈઝેનાખ કૉંગ્રેસમાં સામેલગીર, સામાજિક-લોકશાહીવાદી કામદાર પાર્ટીના સંસ્થાપકોમાંનો એક, પાર્ટીનો ખજાનચી (૧૮૭૨-૭૮), રેઈખ્સ્ટાગનો સભ્ય (૧૮૭૪-૭૭).— ૭, ૯.

ગેટે, યોહાન્ન વોલ્ફગાંગ (Goethe, Johann Wolfgang) (૧૭૪૯-૧૮૩૨)— જર્મન કવિ અને નાટકકાર.— ૨૩

ગોગ, આમાન્દ (Gögg, Amand) (૧૮૨૦-૧૮૯૭)— જર્મન પત્રકાર, નિમ્ન-મૂડીવાદી લોકશાહીવાદી, જર્મનીમાં ૧૮૪૮-૪૯ની ક્રાંતિમાં સામેલગીરી, ક્રાંતિના પરાજય પછી જર્મનીમાંથી વિદેશગમન, આઠમા દાયકામાં જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીમાં સામેલ.— ૩૬

ગ્લેડ્સ્ટન, રોબર્ટ (Gladstone, Robert) (૧૮૧૧-૧૮૭૨) — અંગ્રેજ વ્યાપારી, વિલિયમ ગ્લેડ્સ્ટનનો પિતરાઈ ભાઈ, મૂડીવાદી સખાવતી.— ૨૯

ગ્લેડ્સ્ટન, વિલિયમ એવર્ટ (Gladstone, William Ewart) (૧૮૦૯-૧૮૯૮)— અંગ્રેજ રાજપુરુષ, ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લિબરલ પાર્ટીનો આગેવાન.— ૨૯

ડ

ડીટ્ઝ, જોહાન હાઈનરીખ વીલ્હેલ્મ (Dietz, Johann Heinrich Wilhelm) (૧૮૪૩-૧૯૨૨)— જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી, સામાજિક-લોકશાહીવાદી પ્રકાશન ગૃહનો સંસ્થાપક, ૧૮૮૧થી રેઈખ્સ્ટાગનો સભ્ય.— ૪૨, ૪૪.

ન

નેપોલિયન ત્રીજો (લૂઈ નેપોલિયન બોનાપાર્ત) (Napoleon III, Louis Bonaparte) (૧૮૦૮-૧૮૭૩) — નેપોલિયન પહેલાનો ભાણેજ, બીજા પ્રજાસત્તાકનો રાષ્ટ્રપતિ, ફ્રેંચ સમ્રાટ (૧૮૫૨-૧૮૭૦).— ૨૮

પ

પ્રુધોં, પિયેર જોઝેફ (Proudhon, Pierre Joseph) (૧૮૦૯-૧૮૬૫)— ફ્રેંચ પત્રકાર, અર્થશાસ્ત્રી અને સમાજશાસ્ત્રી, નિમ્ન-મૂડીવાદી વર્ગનો સિદ્ધાંતકાર, અરાજકતાવાદના સંસ્થાપકોમાંનો એક.— ૩૭

બ

બાકૂનિન, મિખાઈલ આલેક્સાન્દ્રોવિચ (૧૮૧૪-૧૮૭૬)— રૂસી લોકશાહીવાદી અને અરાજકતાવાદનો સિદ્ધાંતકાર, ૧૮૪૮-૪૯ની જર્મન ક્રાંતિમાં સક્રિય સામેલગીર, પ્રથમ ઈન્ટરનેશનલનો સભ્ય. તેણે ઈન્ટરનેશનલમાં માર્ક્સ અને એંગેલ્સની વિરુદ્ધ ફાટફૂટની પ્રવૃત્તિ ચલાવીને આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર વર્ગીય આંદોલનમાં આગેવાનીનું સ્થાન ઝડપી લેવાના પ્રયાસો કર્યા હતા. તેને ૧૮૮૨માં ઈન્ટરનેશનલમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો હતો.— ૮, ૯, ૩૮.

બિસ્માર્ક, ઓટ્ટો (Bismarck, Otto) (૧૮૧૫-૧૮૯૮)— પ્રશિયા અને જર્મનીનો રાજપુરુષ અને મુત્સદ્દી, પ્રશિયન જમીનદારોનો પ્રતિનિધિ; ૧૮૬૨-

૧૮૯૧માં પ્રશિયાનો પ્રધાન મંત્રી, જર્મન સામ્રાજ્યનો ચાન્સેલર.— ૨૧, ૨૨, ૪૦, ૪૩.

બુશે, ફિલિપ (Buchez, Philippe) (૧૭૯૬-૧૮૬૫)— ફ્રેંચ રાજકારણી અને ઇતિહાસકાર, મૂડીવાદી પ્રજાસત્તાકપંથી, ખ્રિસ્તી સમાજવાદના વિચારકોમાંનો એક.— ૨૬, ૩૬.

બેક્કેર, બેર્નહાર્ડ (Becker, Bernhard) (૧૮૨૬-૧૮૯૧)— જર્મન પત્રકાર અને ઇતિહાસકાર, લાસાલપંથી, આગળ જતાં આઇઝેનાખપંથી.— ૧૦

બેબેલ, આઉગુસ્ટ (Bebel, August) (૧૮૪૦-૧૯૧૩)— જર્મન તથા આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર વર્ગીય આંદોલનની નામાંકિત વ્યક્તિ, જર્મન કામદાર મંડળોના સંઘનો આગેવાન, પ્રથમ ઇન્ટરનેશનલનો સભ્ય, ૧૮૬૭થી રેઇખ્સ્ટાગનો સભ્ય, જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદના સંસ્થાપકો તથા આગેવાનોમાંનો એક, માર્ક્સ અને એંગેલ્સનો સહયોગી અને મિત્ર, બીજી ઇન્ટરનેશનલનો કાર્યકાર.— ૪, ૯, ૩૩, ૪૦, ૪૨.

બ્રાક્કે, વિલ્હેલ્મ (Bracke, Wilhelm) (૧૮૪૨-૧૮૮૦)— જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી, સામાજિક-લોકશાહીવાદી કામદાર પાર્ટીના (આઇઝેનાખપંથી) સંસ્થાપકો (૧૮૬૯) અને આગેવાનોમાંનો એક. તે માર્ક્સ અને એંગેલ્સનો નિકટનો સાથી હતો, અને તેણે લાસાલપંથીઓની વિરુદ્ધ સંઘર્ષ ચલાવ્યો હતો.— ૪, ૭, ૯, ૩૬, ૪૦.

મ

મારાત, જાં પોલ (Marat Jean Paul) (૧૭૪૩-૧૭૯૩)— ફ્રેંચ પત્રકાર, ૧૮મી સદીના અંતની ફ્રેંચ મૂડીવાદી ક્રાંતિની નામાંકિત વ્યક્તિ, જેકોબિનપંથી આગેવાનોમાંનો એક.— ૨૧

માર્ક્સ, કાર્લ (Marx, Karl) (૧૮૧૮-૧૮૮૩)— ૩, ૪, ૭, ૯, ૧૦, ૧૧, ૩૬—૩૮, ૪૦—૪૪.

માલ્થસ, થોમસ રોબર્ટ (Malthus, Thomas Robert) (૧૭૬૬-૧૮૩૪)— અંગ્રેજ પાદરી અને અર્થશાસ્ત્રી, વસતિના સંબંધમાં માનવદ્વેષી સિદ્ધાંતનો હિમાયતી.— ૨૩, ૩૬.

ર

રામ્મ, હેર્માન (Ramm, Hermann)— જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી, «*Volksstaat*»ના સંપાદક મંડળના સભ્ય (૧૮૭૫).— ૪૦

રિકાર્ડો, ડેવિડ (Ricardo, David) (૧૭૭૨-૧૮૨૩)— બ્રિટિશ અર્થશાસ્ત્રી, મૂડીવાદી ક્લાસિકલ રાજનૈતિક અર્થશાસ્ત્રનો મુખ્ય પ્રતિનિધિ.— ૩૬

લ

લાસાલ, ફર્દીનાન્દ (Lassale, Ferdinand) (૧૮૨૫-૧૮૬૪)— જર્મન નિમ્ન-મૂડીવાદી પત્રકાર, વકીલ, તેણે ૧૮૪૮-૪૯ દરમિયાન રાઇન પ્રાંતમાં લોકશાહીવાદી આંદોલનમાં અને સાતમા દાયકાના આરંભમાં કામદાર આંદોલનમાં ભાગ લીધો હતો. સામાન્ય જર્મન કામદાર સંઘના સંસ્થાપકોમાંનો એક, "ઉપરથી" પ્રશિયાની આગેવાની હેઠળ જર્મનીના એકીકરણની નીતિનો સમર્થક, જર્મન કામદાર આંદોલનમાં તકવાદી પ્રવૃત્તિનો સંસ્થાપક.— ૧૪, ૨૧, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૩૩, ૩૬, ૪૨, ૪૩.

લાંગે, ફ્રેડરિક આલ્બેર્ટ (Lange, Friedrich Albert) (૧૮૨૮-૧૮૭૫)— જર્મન મૂડીવાદી તત્ત્વજ્ઞાની, નવ-કાંટપંથી, ભૌતિકવાદ અને સમાજવાદનો વિરોધી.— ૨૩

લીબ્કનેખ્ત, વિલ્હેલ્મ (Liebknecht, Wilhelm) (૧૮૨૬-૧૯૦૦)— જર્મન અને વિશ્વ કામદાર આંદોલનનો એક મુખ્ય નેતા, જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીના આયોજકો અને નેતાઓમાં મુખ્ય. ૧૮૪૮-૪૯ની ક્રાંતિમાં અને પ્રથમ ઇન્ટરનેશનલમાં સક્રિય સામેલગીર, માર્ક્સ અને એંગેલ્સનો સહયોગી અને મિત્ર.— ૭, ૯, ૩૩, ૩૮, ૪૦, ૪૨, ૪૪.

લૂઈ નેપોલિયન (Louis Napoleon)— જુઓ નેપોલિયન ત્રીજો.— ૨૮

લૂઈ ફિલિપ (Louis Philippe) (૧૭૭૩-૧૮૫૦)— ઓર્લિયન ડ્યૂક, ફ્રાંસનો સમ્રાટ (૧૮૩૦-૧૮૪૮).— ૨૬, ૨૮.

હ

હાટ્ઝફેલ્ડ્ટ સોફિયા (Hatzfeldt) (૧૮૦૫-૧૮૮૧)— કાઉન્ટેસ, લાસાલની મિત્ર અને અનુયાયી.— ૪૩

હાસેનક્લેવેર, વિલ્હેલ્મ (Hassenclever, Wilhelm) (૧૮૩૭-૧૮૮૯) જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી, લાસાલપંથી, જર્મન કામદાર મહામંડળનો પ્રમુખ (૧૮૭૧-૭૫).— ૩૩, ૩૯.

હાસેલમાન, વિલ્હેલ્મ (Hasselman, Wilhelm) (જન્મ ૧૮૪૪)— લાસાલપંથી જર્મન કામદાર મહામંડળનો એક આગેવાન «*Neue Social-Demokrat*» અખબારનો તંત્રી (૧૮૭૧-૭૫), ૧૮૭૫થી ૧૮૮૦ સુધી જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીનો સભ્ય, ૧૮૮૦માં પાર્ટીમાંથી અરાજકતાવાદી તરીકે હકાલપટ્ટી.— ૨૧, ૩૩, ૩૯.

વાચકોને

અમારા આ પ્રકાશનના વસ્તુ, ભાષા, રંગરૂપ તથા છપાઈ જેવા પ્રત્યેક અંગ વિશે આપના અભિપ્રાયો મેળવતાં અમને અત્યંત આનંદ થશે. નવાં પ્રકાશનો વિશે આપનાં સલાહસૂચનોનું અમારા કાર્યાલયમાં સાભાર સ્વાગત થશે.

પ્રગતિ પ્રકાશન
૧૭, ઝુબોવ્સ્કી બૂલવાર
મોસ્કો (સોવિયેત સંઘ)